— Бирден мен ёк ватым гара инер өләйсе, оны хут адам җайлан ялы җайлаң!

Гара инер өленде, Барака аганың весъети берҗайэдилипди. Абдылла шол адамың перзенди. Барака ага огулларына берен тербиесинде үч зада айратын әхмиет берйәрди. Олар эне-атаны, өзлеринден улыны сыламалыдылар. Ватаны җандан артык сөймелидилер, ынсанперверлигиң иң ёкары басганчагыны эелемелидилер. Абдылла какасының весъетлерине ыграрлыды. Олар алымың ганына, рухуна гирипди. Адамлара оңат хызмат этмеги, оларың вагтының хош гечмегине, эдйән ишлериниң ровачланмагына ярдам этмеги өзи үчин улы багт хасап эдйән Абдылла илдешлери дийсең белетдилер.

— Гелиң, мейлисе ислән адамсыны чагырмагы Абдылларугсат берелиң. Мухаммет ибн Абдылмәлиге болса үйшүп, билеликде ак пата берелиң! Ол оңат астроном болуп етишди, какасыннам, бизи-де йүңсакгал этмеди — дийип, Хорезми достуны голдады.

Алымлар агшам Яхья аганың өйүнде душушмагы вадалашып даргашдылар. Шол гүн агшам яшулы алымың хатырасына гурлан мейлисде диңе бир шатлык-шагалаң болман, эйсем онуң ылмың өңүнде биниц тирен хызматлары хакда-да гүррүң эдилди. Онуң ажайып иши шу йылың гүйзүнде гиже билен гүндизиң деңлешениние сын эдип, о хакда чыкаран нетиҗесидир Ибн Мансурдан озал арап дүнйәсинде бу хили ылмы дерңев гечирилмәнди. Хорезми билен ёлдашлары бу улы ваканы беллемән дуруп билҗек дәлдилер.

* * *

Мухаммет ибн Муса бу гүнүң сәхерини сейил багында гечирмеди. Хораз илкинҗи гыгыранда, еринден туруп, эйвана чыкды, элини-йүзүни ювды. Чай ичмәнем ылмы ишлерини язян отагына гечди. Алымың ишлейән отагы улы дәлди. Онда үстүнде галам-кагыз, гося гояр ялы стол барды. Онуң гапдалында шем гоюлян секиҗик ерлешдирилипди. Алым гиҗелерине-де көп ишлейәрди.

Ол нобатдакы китабыны язып гутарып, инди үч-дөрт үгн бәри оны тәзеден гөзден гечирйәрди. Кәбир сөзлерини аныклашдырярды, җүмлелери тарашлаярды

...итап гөчүрижилер оңат дүшүнер ялы атлары, тәзе ...ейда болан дүшүнҗелери ирирәк харплар билен язарды. Ишиң эсасы тамамланыпды. Икиҗе тагта язгы ...лыпды. Хорезми оларам гөзден гечирип, китабы яп...ы. Оны эмай билен өпди ве маңлайына сылып, ене...е столҗугың үстүнде гойды.

Алым ата Ватаныны, доган-гарындашларыны, Рей...анасыны ятлады. «Эгер-де олар шу гүн мениң яныма болан болсадылар, гөр, нәхили бегенердилер. Мен ...зүмиң догдуҗ депәмде язсам дийип йөрен «Китабы ...урат ал арды» («Ериң суратының китабы») диен эсе...рими язып гутардым» дийип, ол хошнут болуп йыл...ырды.

Мухаммет Хорезминиң ятламасы өрән ерликлиди. Бу китапда Хорезм юрдуның шәхерлери, дерялары, ...ат-деңизлери хакда-да көп маглумат барды. Бу ки...тап мусулман дүнйәсинде шу угурдан язылан илкин...җи дүйпли китапды. Онсоң муңа илдешлери, ярыяранлары хеммелерден бетер бегенмезми, оңа гуван...азды эйсем?!

Гөвнүне болмаса, Рейхана оңа «Эзизим, дүнйәде ...ң эй гөрйән үч задың барды. Оларың икисинден-ә ...ахба пелек сени махрум этди. Сен инди диңе ылым билен галдың, хернә мунда үстүнлигиң көп. Мен муңа ...рән шат, эзизим!» дийййән ялыды.

Рейхананың, Түркана дайзаның, өз мәхрибан эне...синиң арадан чыкандыклары хакдакы аҗы хабар оңа бирчак гелип говшупды. Бу сәхерде олары гам-гусса билен ятламагам йөне ерден дәлди. Сөйгүли ярының «Йүрегим хемише сениң яныңда болар, гөзлеримем ...ёлуңда» диен сөзлери алымың хушуна берк орнашан...да болса, онуң «Ай, нәбилейин, инди гөзлеримиң ...ёлуңда болмагы икимизи тәзеден душушдырмаҗак ...лы болуп дур» дийип, хошлашан махаллары Мервде ...айдан сөзлери көп вагтлап Мухаммеди хейҗана са...лыпды.

Рейхананың ёгаланына йигрими йыла голай вагт ...гечененем болса, алым оны ятдан чыкарып билмейәрди. «Эзизим, сен дүнйә билен өрән ир хошлашдың, яңы ...ачылан тер гүлдүң, сен шол гүллүгиңе-де дүнъеден ...этдүң. Я ызыңдан барып, алып гайтҗагыма ынанмаяның мы?! Мен ызыңдан хөкман барардым, мен сени ...хич вагт алдамандым ахыры» дийип, ичини гепледип

Зак. 664 — 10

йөрмеси хенизем галанокды. Хер гезек тәзе китабы я-да ылмы макаланы зыяп гутаранда ил-гүни, якын мәхрибанлары гөз өңүне гелйәрди. Шонда Рейхананың орны башга болуп дуруберйәрди. Белки, бу ягдай онуң Рейхананың мәхринден өз тешнелигини гандырып билмәнлигиндедир. Оларың Мервде биле яшан он йылы бахар паслының екеже айы ялы болуп гечди. Бахарданам, хей, доян бармы?

Рейхананың арадан чыкандыгы барадакы ажы хабар геленде, Мухаммет ибн Муса хениз кырк хем яшаманды, гүйч-кувваты эгсилмәнди. Эмма ол икинҗи сапар өйленмек, машгала гурмак хакда пикирем этмеди. Онуң кәрдешлери замананың бейик алымындан несил галса оңат болар өйдйәрдилер. Олар өз пикирлерини чекинмән айдярдылар, өйленмеги маслахат берйәрдилер.

Багдатда Мухаммет Мусаның сулхы алан башга бир зенан яшаярды. Шемси обсерваториясында Зейнеп атлы гара гөзли, гара сачлы, ак беден, отуз яшларындакы этли-ганлы дул аял ишлейәрди. Ол обсерваторияның җайларыны, энҗамларыны ювярды, тертибе салярды. Зейнеби алымлар хорматлаярдылар, сылаярдылар. Обсерваторияда Мухаммет Мусаның хем иш отагы барды. Ол йыгы-йыгыдан обсерватория гелип, астрономик таблицаларың үстүнде ишлейәрди, бейлеки алымларың ишлерине гөзегчилик эдйәрди. Хер гезек «Хорезми гелди» диен хабар алымлар тарапындан мәхирли кабул эдилйәрди. Онуң янына барярдылар, маслахат сораярдылар, ылмы җеделлери гураярдылар, хал-ахваллары хакда сөхбет ачярдылар, көмек сораярдылар. Зейнеп бу ягдайы гөрйәрди, онуң Хорезмә болан пынхан дуйгусы гитдигиче мөвҗейәрди. Хорезми гелен махаллары Зейнебиңем иши көпелйәрди, чүнки гөзегчилик эдйән җайларында хемме зат, айратынам астрономик дерңевлерде пейдаланылян гураллар тертиплешдирилип, арассаланып гоюлмалыды. Астрономларың хеммеси өз уланян энҗамларыны, гуралларыны оңат пейдалансалар-да, олара вагтында гөзегчилик этмейәнлер хем барды. Оларың кәбири гуралы улананзоң, чем гелен ере ташлайярды. Бу бипервайлык иң оңат алымда-да кәвагт болярды. Хорезми велин шу зейилли зат габат гелен махалы кайинйәрди.

Зейнеп алымлар баштутанының кейпини тачыржак болуп, гөзегчилик эдйән җайларының хеммесине тәзеден бирлай айланып чыкярды. Бу гөзел гелин Хорезминиң хут өзүниң иш отагына-да середйәрди. Бу ерде велин сыяны тәзеләймесе, сув гетирип берәймесе, башга эдере иш ёкды.

Башда Зейнеп Мухаммет ибн Муса гөрүнмеҗек болуп чалшарды. Көпленч Хорезми отагдан чыкып гиденден соң ол ере барарды. Соң-соңлар болса алым ишләп отырка-да отага барып: «Герек задыңыз бармы?» дийип сорарды, күйзәниң сувуны барларды. Соң Хорезми билен өвренишип, ылым хакда-да гүрлешип уграды. Онуң узын бойлы, тараягсыз, ат йүзли, хениз сакгалына ак гирмедик адамы сулхы алып башлапды.

Илкинҗи душушыкда Мухаммедиң Зейнебе сыны отурыпды.

Мухаммедиң Зейнеп билен якындан танышҗак болмагының дүйп себәби — гелниң өз ишине чынлакай гараянлыгам дәлди. Онуң эгин-эшигинде-де, өзүни алып баршында-да хакыкы арап гелинлериндәкиден тапавутлылык дуюлярды. Арап гелинлери юкаҗык өрти билен йүзлерини япярдылар, геййән аяк өртүлери болса топугына дүшйәрди. Бу гелниң велин йүзи ачыкды, көйнегем ере етип дуранокды. Онсоңам, Зейнебиң ылым билен гызыкланяндыгы барада Мухаммет Муса хабар берипдилер. Умуман айданда, оларың душушмагы, гүрлешмеги үчин эсас барды.

Бейик алымың өзүне «доганым» дийип йүзленмеги Зейнебиң толгунман, аркайын геплемегине ёл арчады.

— Хорматлы шых[1], мен өзүм барада нәме айдып билерин?! Өзүңизи гызыкландырян соваллары берәйсеңиз говы болмазмыды? — дийип, гелин утанҗаң гүрледи.

— Сизе дегишли хемме зады мен билмек ислейән. Геп башы хөкмүнде өз ата-энеңиз хакда айдып берәйиң!

— Мениң какам Харун Решидиң дөврүнде хәзир сизиң баштутанлык эдйән алымлар өйүңизде терҗимечи болуп ишледи. Ол гадымы грек алымларының китапларының үчүсини арап дилине терҗиме эдипди

[1] Араппарда ёлбашча «шых» дийип йүзленйәрлер.

Ҡакам пакырам, мениң 25 яшлы адамым хем Мухаммет Амин билен Мамуның арасында болан сөвешде вепат болдулар. Олар Хорасандан гелен Хүсейин ибн Тахырың тарапында болуп урушдылар...

— Олар гөни бехиште барандырлар, ятан ерлери ягты болсун! — дийип, Хорезми Зейнебиң гуссасыны ятгысмаге чалышды. — Мен «Пайхас өйүниң» ачылалы бәри онда ишләнлериң хеммесини өврендим. Оларың атлары ве эден ишлери язылан диван менде бар. Какаңызың адыны айтсаңыз, мен онуң терҗиме эден китапларыны сизе айдып берердим.

— Шыхым, онуң терҗиме эден китапларыны мен билйәрин. Какам пакыр Аристотелиң бир китабыны, Эфлатунның хем-де Птолемейиң китапларыны терҗиме эдипди. Эфлатундан эден терҗиме китабыны иң оңат терҗиме хасап этдилер.

Зейнебиң соңкы сөзлери алымың адыны Хорезминиң ядына салды. Чүнки Эфлатунның эсерлериниң терҗимеси хакда гүррүң көпди. Шонуң үчинем Мухаммет ибн Муса бу меселе билен ичгин гызыкланыпды.

— Сизиң какаңызың, ятан ери ягты болсун, ады Якуп ибн Сүлеймандыр — дийип, Мухаммет айданда, онуң яткешлигине хайран галан Зейнеп:

— Шыхым, гөз дегмесин, яткешлигиңизе мен баш эгйәрин. Сиз мениң какамың адыны догры тутдуңыз. Он үч яша етенимде, мени Хамза ибн Омара әре бердилер. Ол даяв хем гүйчли йигитди. Ылым билен мешгул болярды, «Пайхас өйүне» гирмек арзувы барды. Бу ерде ишлейән алымларың дережесине ченли етип билмәнди. Шол арзув биленем шехит болды.

— Ол астрономия билен мешгул болярмыды?

— Хава, Хамза астрономия ылмы билен мешгулды. Ол математиканың бейлеки угурларыны хем говы гөрйәрди. Арман...

— Өмри гысга экен нерессәниң. Чага-чугаңыз бармы, гой, Аллатагала онуң өмрүнем чагаларына берсин — дийип, Хорезми гайгылы гүрледи.

— Биз бәш йыл биле яшадык, ики оглумыз болды. Оларың бири 11, бейлекиси 13 яшында. Атадан галанларына он йылдан говрак вагт гечди. Улы оглум Мухаммет математиканы говы гөрйәр. Шыхым, ол сизиң язан затларыңызы хем үрч эдип окаяр. Яхъя агадан сорап, мен оңа «Алҗебр ве алмукабала-

ны» хем алып бердим. Хер гүн ишден гайдып барамда «Эҗе, бу гүн нәме тәзелик эшитдиң?» дийип сораяр.

— Сизиң бу ерде ишлейәнлигиңизиң эсасы себәби инди маңа мәлим болды. Гөрйән велин, сизе айратын иш берип, ылым билен мешгул болайың дийсегем болман дурмазмыка диййәрин.

— Шыхым, бизиң ата-бабаларымыз шу ерли, олар өзүниң көкүни гадымыетде өсен юртдан алып гайдярлар. Бизиң машгаламызың ылмы дәплери бүтин Багдада аяндыр. Какамам, энемем соватлы адамлар. Олар менем окатдылар. Энем Савда хәзирем мениң чагаларыма билим бермек билен мешгул.

— Түвелеме, доганым, сизиң машгалаңызың агзаларының атлары мукаддес пыгамберимиз билен багланышыклы экен. Савда билен Зейнеп хем Мухаммет пыгамберимизиң аялларының атлары. Сиз адамыңызың адыны айданыңызда, пыгамберимизиң какасының доганы, пәлван Хамза мениң гөз өңүме гелди. Ол Мекгеде иң гүйчли адамларың бири болупдыр. Хамза мусулман динини илки кабул эденлерден дир. Бедрде мусулманлар билен мекгелилериң арасында болан сөвешде айратын тапавутланаңы үчин оңа «Ысламың шири» дийип ат берипдилер. Ухуд дагында болан урушда велин ол шехит болупдыр...

Мухаммет Муса тарыха уруп гиденини өзем дуйман галды. Зейнеп болса овадан гара гөзлерини алымдан айырман, улы хөвес билен диңлейәрди. Хорезминиң айдянлары бу гелин үчин тәзеликди. Өз гүррүңиниң чагинден чыкандыгыны дуян алым:

— Зейнеп, мен сизе йөрите иш беркидип, ылмы иш билен мешгул болар ялы эдерин. Сизиң ылым-билимден баш чыкарянлыңыза мениң гөзүм етди — дийди.

Зейнебиң геп уршы, җүмлелери созатлы дүзүши алымың гөвнүнден турупды.

Ине, шондан соң Хорезми обсерватория хер сапар геленде диен ялы, олар душушярдылар, пикир алышярдылар. Мухаммедиң Зейнебе гөвни гидип башлады. Зейнеп хем шу хили дуйгыны башдан гечирйәрди. Қардешлериң кәбири:

— Бу ики ынсан бири-бирине мынасып. Зейнеп ялы машгаланы бейлесине гечирип билсе Мухаммет Мусаның асла ичи гысмаз. Ол Зейнеп билен ислесе

ылым, ислесе дурмуш, ислесе сөйги... хакда сөхбет эдип билерди. Түвелеме, гөз дегмесин, Аллатагала оңа гөркем берипдир, акылам дийсе, кәбирлери:

— Мухаммет Муса ялы адама дурмуша чыкып билсе, Зейнебиң арманы ёкдур. Шу вагт алымың «мен» диен вагты, онуң аягының ашагындан от чыкяр. Баштутанымыз өйленәйсе, оңат боларды. Зейнеп оңа перзент хем берерди. Оларың бири-биринде төвни хем ёк дәл велин, той геңешини эдибереноклар-да — дийип, өз гөвүн-ниетлерини айдардылар.

Ибн Мансур, Хабаш ага, Абдылмәлик Хорезминиң өйли-ишикли болайса гөвне макул болҗагыны төвелла эдип, телим сапар алыма йүз тутупдылар. Абдылла хер гүн диен ялы онуң гулагыны камата гетирерди. Мухаммет Муса болса «Достум, ханы, ховлукмалың, Зейнеп маңа яраяр, йөне мен хениз Рейханаңы унудып билемок» диерди.

Бир гезек Мухаммет билен Зейнеп төтәнден бу хакда гүррүң этмели болупдылар. Шол гүн алымларбашының обсерватория гелмегине гарашылмаярды. Онуң иш отагыны тертибе салып болан Зейнеп күрсүде отурып, язув тагтасының үстүнде ятан кагызлара сын этмәге башлапды. Олар Хорезминиң зиҗлериди. Бу астрономик таблицалара гызыган гелин ювашлык билен ачылан гапының җыгылдысыны-да, алымың аяк сесини-де эшитмеди. Ёгсам, алым огурлык эдйән адам ялы «пишик басышынам-а» этмәнди. Ол гапыны хемишекиси ялы ачып, аркайын йөрәп, отага гирипди. Ол өзүниң язув тагтасының башында Зейнебиң отураныны гөрсе-де, муны гең гөрмеди. Ол гелниң мүмкин болан вагты алымларың, әлбетде, ынанышып ишлейән алымларының ылмы ишлерини окаянындан хабарлыды. Йөне алымың аклыны алан онуң бу хәсиети дәл-де, Зейнебиң өзи болды. Хорезми хич хачан гелниң мар киби сачларының хәзирки ялы яйылып ятаныны гөрмәнди. Гара сачың товлы зүлплери сүйтден хем ак йүзде овсунҗырап дурды. Алым голай гелен-де, Зейнеп башыны кагыздан галдырды, окара ялы овадан гара гөзлерини балкылдадып, оңа гарады. Бирнеме ховсала дүшен неркес гөзлер, гара сачың аңырсындан ондөрди гиҗәниң Айы ялы болуп гөрүнйән ап-ак йүз Мухаммеди аңк эдипди. Бу вагт ол бүтин эркини алдырып, дуйгусы җоша гелип, Зейнебиң

ағрына басасы, онуң гызарыпҗык дуран леблеринден сорасы гелди. Эмма ол алачсызды, сесини чыкаркан, гелни илкинҗи гезек гөрйән ялы, ашыгыны сынламак билен оңаймалыды. Гелин хас хем толгунярды, ол йүзүне шапагың гызылт реңки чайылан ялы кә гызарып, кә агарып, гөйә огурлыкда тутулан ялы болуп дурды. Өтүнч соражагыны-да, гүррүңе нәхили башлаҗагыны-да билмән, аласармык ягдая дүшүпди. Бири-бирлериниң йүзүне эп-әсли середип дуранларындан соң, алымың өңүнде өзүниң башы аҗык дураныны хакыдасына гетирен Зейнеп:

— Мени багышлаң, шыхым! — дийип, гапдалында ятан яглыгыны какып алып, шар гара сачларыны онуң ашагында гизледи. Алым оңа сесини чыкарман, өзболушлы бир маныда середип дурды. Гелин:

— Мен... мен... отагың ичини сырып-сүпүренимден соң, сизиң язгыларыңыза гөзүм дүшди-де... — дийип, өзүни акламага башлады. Мухаммет онуң сөзүни бөлди:

— Зыяны ёк, маңа хич зады дүшүндирмек герек дәл. Зиҗлерими окаяныңыз үчинем мен гахарланамок Йөне... Мен сизиң овaданлыгыңызы озалам билйәдим, гөрйәдим... Эмма бу гүнки гөрйән гөзелиме тай гелҗек аял машгала бүтин Багдатда-да тапылмаса герек. Гой, бейик Алла бу гөзеллиги сизе көп гөрмесин!

Мухаммедиң сөзлери он йыл бәри дул гезип йөрен гелне ики хили тәсир этди. Биринҗиден, бейле сөзлере гарашмадык гелинде өзүне болан ынам дуйгусы гүйҗеди. Хорезми ялы юрдуң иң бейик алымына яраян болса, оны Алланың гөзден салмадыгы боляр. Икинҗиден, хич затдан чекинмән, өз дуйгулары хакда айдып болҗакдыгына гөз етирди. Шейле болса-да:

— Шыхым, сиз мени багышлаң, гелмерсиңиз өйдүп, келләмдәки яглыгам айрып, аркайын отурыберипдирин — дийип, еринден турды-да, гапа тарап йөнелди.

Аял мертебеси, аял йыгралыгы Мухаммедиң сөзлери хакда өз пикирини айтмага Зейнебе мүмкинчилик бермеди. Эмма алым шу гүн ач-ачан гүрлешмели диен нетиҗә гелипди. Ол гелниң тарына какып гөрмелиди. Шол ниет билен:

— Зейнеп, бирнеме сакланып билмерсиңизми?! — дийип, гапының агзына етен гелне йүзленди.

— Шыхым, нәме юмшуңыз бар? — дийип, утанан гелин аяк чекди.

— Юмшум-а ёк, йөне гүрлешмек ниетим бар, гечиң, отурың — дийди-де, Хорезми өз күрсүсине гечип, гелне-де гапдалындан ер гөркезди.

Зейнеп Хорезминиң нәме хакда гүррүң этҗекдигини билйәрди. Шонуң үчинем гелниң йүреги гүрсүлдәп гурсагыны ярайҗак болярды. Зейнеп эда билен алымың гөрекзен ерине гечип отурды. Элбетде, ол Мухаммет Хорезмини халаярды, онуң теклибине «ёк» дийип билҗек дәлди. Эмма зенан мертебесинем сакламалыды.

Гүррүңе ене-де Хорезминиң өзи башлады. Ол өрән дашдан айлады:

— Дурмуш диййәниң бир чылшырымлы зат. Бу гүнки төрениңи эрте гөрүбем боланок, бу гүн ягшы диениң эрте эрбет болубам чыкайяр. Адамың башында хер хили затларам бар. Өмүрем гысга, Зейнеп...

Хорезми сәгинди. Зейнеп сесини чыкарман отырды. Алымың сөзүне дыңгы бермеги онуң йүрек ургусыны хас-да тизлендирди. Ол Мухаммет Муса хәзир эсасы айтмалы зады айдар диен тамадады. «Өмүрем гысга, Зейнеп, гел, икимиз гошумызы бирикдирели-де сиз маңа дурмуша чыкың!» дийәймели ялыды велин, оны диймән, ене-де меселәниң төверегинде айланып башлады:

— Ине, сизиң дурмушыңызы алың гөрелиң! 17 яшда ики чага билен дул галыпсыңыз. Элбетде, бу адалатсызлык, йөне Таңрының эдени, онуң эденине кайыл болмалы. Бу хер бир мусулманың борҗы.

— Хемме зат Алланың эмри билен болйандыр, шыхым. Мен онуң эденине шүкүр эдип гезип йөрүн.

Зейнебиң ичини ит йыртярды. Хорезминиң айтҗак болян эсасы задының бу дәлдигине дүшүнйәрди. Онуң өз матлабыны эшитмәге ховлугярды. Хорезми велин эвмейәрди.

— Бу айдяның догры, Зейнеп. Ине, мени алып гөрелиң! Ыкбал мени нирелере гетирди?! Ылым, умумы мусулман дөвлетиниң бәхбиди дийип, догдук депәмден җыда дүшдүм.

Руҳупеслик билен айдылан бу сөзлер Зейнебиң хем бадыны алды. Мухаммедиң Рейхананы ядындан чыкармандыгыны гелин аңды.

— Нәтҗек, шыхым, бу Худайың ишидир. Хер ким бир затдан багт гөзлейәр. Сиз оны ылымдан гөзлейәңиз, оны тапдыңызам. Биз муңа гуваняс. «Адам бу дүнйә яшамак үчин гелйәр, шонам абрай билен башармалы» дийип, какам пакыр өвүт берерди. Шонуң үчинем мен-ә өзүмиң хәзирки ягдайым билен өвренишипдирин. Худайың беренини ийип-ичип, чапаларының боюна гуванып гезип йөрүн. Элбетде, менем ынсан, өзүме небсим агыряр. Яшаҗак, дүнйәниң ве дурмушың хөзирини гөрҗек махалым адамымдан галдым. Шейле болса-да, хер бир өңъетениң бойнундан асылып «Мени аял эдип ал!» диен дәлдирин. Диймеңем.

Зейнебиң сеси кинаялы чыкды. Мухаммет онуң хертлигине гуванды, йөне соңкы сөзлери тикенли болса-да, Хорезми оңа догры дүшүнди. Олар алыма дегишли дәлди, чүнки ол өзүне дурмуша чыкмагыны хайыш эдип, Зейнебе хениз йүз тутманды. Шол себәбе гөрә, Хорезми сәхелче-де дарыкмады.

— Догры айдярсыңыз, Зейнеп! Хер ким өзүне мынасып яр гөзлемели. Мениң өзүм-ә, икинҗи гезек өйленмекчи болсам, өе гелен машгала мениң хем аялым, хем достум, хем-де пикирдешим болмалы диен пикирде — дийип, Зейнебиң йүзүне серетди.

Онуң бу гарайшы «Эзизим, Зейнеп, диңе сен мениң йол ислеглерими ерине етирип билерсиң» диен дүшүнҗәни берйән ялыды. Зейнеп оңа хут шу хили-де дүшүнди.

— Хава-да... Сиз... улы алым, өз янёлдашыңыздан этҗек талабыңызам... улы болмалы. Онуң ялы зенан тап... тапайсаңыз-а говы болар... — дийип, сакавлап гүрледи.

Зейнебиң өзүни алып баршы Хорезмини ойланмага межбур этди. Гелниң өзүни халаяндыгына, аялы болмага разычылык берҗекдигине ол оңат гөз етирди. Инди оңа диңе дурмуша чыкмагы хайыш эдәймек галыпды. Шоңа велин Хорезминиң гурбаты чатмады. Арада баш сөйгүси — Рейхана дурды. Зейнеп Мухаммеде ярарды. Онуң гөзеллигем, соватлылыгам Рейханадан песләр ялы дәлди. Хорезми оңа өйленмеги йүрегине-де дүвди. Шейтмек билен ол өзүниң йүрек арзусының одуны өчүрерин өйдйәрди. Йөне ол шу гүн ене бир зада гөз етирди. Ол хем өзүниң Рейханадан башга гелин-гызы сөйүп билмеҗегини, илкинҗи сөй-

гүсиниң өмүрлик сөйги болуп галжакдыгыны магат билди.

Шол дүшушыкдан соңам оларың арасы кесилмеди. Йөне пайдып шу әхенде гүррүң болмады. Ондан бәрем он йылдан говрак вагт гечипди. Зейнеп хенизем Шемси обсерваториясында ишлейәрди. Инди ол алымды, «Мамуның зиҗини» дүзмәге гатнашыпды. Онуң оглы Мухаммет хем шу ердеди.

Бу ойланмалардан соң, Мухаммет ибн Муса енеде «Ериң суратының китабына» өврүлип гелди. Китабы Хорезми зиҗ гөрнүшинде язды. Бу болса китабың өзболушлы тарапыды. Таблицаларың үсти билен алым шәхерлериң 537-синиң географик ягдайыны өвренипди. Ол дагларың 209-сы, деңизлериң, көллериң ве дерьяларың онларчасы хакда языпды. «Хернә, жанларым, бу язан затларым догрудыр-да, гелҗекки несиллере азда-кәнде көмек этсе, мен Аллатагаладан мүнде бир разы» дийип, ичини геплетди. Шол вагт дашардан үсгүлевүк сеси эшидилди. Алым досты Абдылланың геленини билип, китабы япды, еринден турды, оңа ченли гапы хем ачылып, онуң агзында Абдылла ибн Барака пейда болды. Ол:

— Эссаламалейким, доганым, багда гөрмәним үчин хабар тутайын дийдим — дийип, халыпасы билен ики элләп гөрүшди.

— Агшам яры гиҗә ченли отурсам-да, китабы долы окап гутарып билмедим, бары-ёгы икүч сахыпа галанда укым тутуп, гөзлерим юмулып, габакларымы ачып билмедим. Бейле ягдая дүшен ерим ёкды, онсоң ятмалы болдум. Шол галан сахыпалара намаздан соң середип чыкайын дийдим. Китап тайяр болды дийип оны япдымам велин, соңкы онйыллыкда дурмушымда болуп гечен вакалар гөз өңүме гелип-гечди. Олардан үнсүми совуп билмән отурышым, достум — дийип, Хорезми Абдылла йүрегини ачды. Абдылла:

— Халыпам, сиз хер гезек тәзе китабыңыз билен гечен гүнлериңизи хем ятлаярсыңыз. Бу сизде дәбе өврүлди, мен-ә инди өвренишипдиринем. Чүнки хут шунуң ялы шатлыклы ягдайда я-да адам кынчылыга габат геленде, өз башындан гечиренлерини ятлагы боляр, олар хакда ойланяр. Оларам адама мундан бейләк нәхили херекет этмелидигини салгы берйәрлер.

— Башыңдан геченлер сениң өмүр язгың, олар

сениң үчин дурмуш сахыпалары. Сен оларың хайсысының ягшылык ве хайсысының яманлыкдыгыны сeлжерйәрсиң, ямандан гачярсың, ягша меңзеҗек болярсың. Шонуң үчинем, достум, сениң айдяныңда чигит ялам ялан зат ёк — дийип, Хорезми достуны руханландырды.

«Ериң суратының китабының» умумы мазмуны Абдылла-да мәлимди. Йөне кәбир затлар оны гызыкландырярды, шолар хакда сорамак ниети барды.

— Халыпам, китабы долы тамамланыңыз мени чәксиз бегендирйәр. Сизиң көп-көп йыллап чекен азабыңыз ерине дүшди, гөзүңиз айдың. Йөне мениң шу иш хакда сизден сораҗак задым көп. Йөрүң, намазымызы окалың, соваллары чай башында берерин. Болмаса адалатсызлык болар: сиз-ә күрсүңизде отырсыныз, менем гапың агзында дим-дик болуп дурун — дийип, Абдылла гүррүңиң соңуны дегишмә өврди.

Абдылланың дегишмесиниң жаны барды. Өзүниң ой-пикирлеринден долы халас болуп билмедик Мухаммет ибн Муса достуна «Гел, достум, геч, отур!» хем диймәнди. Эгер шоны диен болса-да, Абдылла гечип отурмазды, чүнки эртир намазының вагты етипди. Хорезмә достуның йүзүне йылгырып бакмакдан ве «Йөр, онда намаз окалы!» дийәймекден башга зат галманды.

Достлар хемишекилери ялы намазларыны окап, Хорезминиң эйванында эртирлик эдинмәге отурдылар. Олар нахар вагтларам көпленч ылым хакда сөхбет эдйәрдилер. Хемише олар көплүк болярды. Бу гүн велин достлар икичәк отырды. Пурсатдан пейдаланып, Абдылла шу китабы язмакда хайсы максатдан угур алландыгыны билесиниң гелйәндигини яңзытды:

— Достум, хер бир ылмы иши язанда, алымың нәмеден угур аляндыгыны сен билйәң. Мен «Алҗебр ве алмукабаланы», «Хинди хасабыны», «Тарых китабыны». Зиҗлерими... язанымда, диңе адамлара көмек этмек, олара пейда гетирмек максадыны өз өңүмде хасы везипе эдип гойдум. «Ериң суратыны» язамда-да шу максатдан угур алдым. Достум, сен маңа догры дүшүнерсиң. Өзүң билйәң, гуры ерде ве деңиздир дерьяларда гезеленч этҗек болсаң, бәрян ёлуңы анык билмек, ёлуң хер бир нокадындакы ерлери танамак хем-де догры угур алмак зерур. Элиңде жуграфик

картасы болса, шол меселелер ап-аңсат чөзүлди хасаплай...

— Шейле болансоң, адам шулар ялы картаның зерурлыгыны өрән гадымы дөврүден дуян болмалы,— диййип, Абдылла илери-илери гобсунып, халыпасының сөзлерини голдады.

— Хава-да. Йөне би хили картаны ясамага, дөретмәге өрән көп вагт герек болды. Эмма онуң зерурлыгы мени өз гүнүме гоймады, ынжалып аркайын ятып билмедим. Адамларың бу барадакы ислегини канагатландырмак адамкәрчиликден бир нышанмыка өйдйәрин.

— Халыпам, менем шейле пикирде. Мени ене-де бир зат тызыкландыряр. Сизден озал Гүндогарың картасыны чекмек билен мешгул болан алым бармы?!

Хорезми бу совалың берилметине гарашярды. Йөне оны Абдылла берер өйденокды, себәби олар бу китап хакда көп гезек пикир алшыпдылар. Хорезми Хазар деңзине сыяхат эдип геленсоң хем досты билен ич дөкүшипди. Абдылланың бу совалы оңа Хорезмиң атасыны, онуң билен болан бир гүррүңи ятлатды.

Шу зейилли китабы язмак пикири Мухамметде хениз он ики яшындака дөрәпди. Муңа бир вака себәп болупды. Томсуң бир гүни Муса ага ховзуң башында серви агажының саясында халының үстүнде отырды. Шо махал Мухаммет ики саны китап гетирип, чарбагың дервезесинден гирди. Атасының еке отураныны гөрүп, гөни онуң янына гелди. Муса аганың кейпсиздигини аңан Мухаммет:

— Атам, эйгиликмидир? — диййип, улы адам ялы сорады.

— Ай, оглум, жан ялы достуң «өлди» хабарыны эшидерсиң-де, эйгилик болармы?!

— Кимиң гүррүңини эдйән, атам?!

— Игдир тәжириң гүррүңини эдйән, оглум. Ол булгарларың юрдуна гидипди. Эмма ёлда азашып, баржак шәхерине етип билмән, чөлде хеләк болупдыр.

— Бу ачы хабары ким гетирди?

— Кервен сувсуз хеләк болупдыр. Агыр ягдая дүшенлеринде хер ким бир тарапа уграпдыр. Дүекешлериң икиси булгарлардан гелйән кервене гатащып болан ваканы гүррүң берипдирлер. Кервенбашы ынсаплы адам экен. Ол Игдириң кервениниң хеләк бо

лан ерлерине ики гүнләп айланыпдыр, өлен адамларың мейдини жайлапдырлар. Шоларың арасында Игдир апаңам бар экен, оглум! — диййип, Муса ага сөзүне дынгы берди.

Мухаммет Игдир аганы говы танаярды. Барака ага ялы хер гүн гөрүшүп дурмасалар-да, Игдир тәжир билен Муса аганың хем душушыгы йыгы-йыгыдан болуп дурды. Ол хер гезек Мухаммеди гөренде:

— Муса жан, достум, сен Мухаммет жаны көпрәк окат, мундан говы алым чыкар — дийййәрди. Бир гезек ол Мервден оңат китап хем гетирип берипди. Эдил шу вагт Мухаммедиң элиндәки китапларың бириси тәжириң гетирип берен совгадыды.

Мухаммедиң бокурдагы долуп, атасына бирбада ич зат дийип билмән, шо китабы оңа узатды. Муса ага китабың сахыпаларыны агдарышдырып гөренсоң, оглуның максадына дүшүнди.

Соңра:

— Хава, оглум, шулар ялы китап герек — дийди.

Бирнеме өзүни тутан Мухаммет:

— Агамызың ятан ери ягты болсун! Грек алымы Птолемейиң бу китабы көпелди. Мен тәзесини язын. Ол китап узак иллере гидйәнлере ёл салгы берер, атам! — диййип, Муса аганы көшешдирипди. Хәзир болса достуна шейле дийди:

— Гадымы грек акылдары Птолемей бу меселелен мешгул болупдыр. Эмма онуң картасында кемлик көп. Мениң селжерен кемчиликлерим үчин бейик алымы гүнәкәрлемек хем болмаз. Мениң язанларымың көпүси өз гөзүм билен гөренлерим, ыгбарлы чешмелерден алнан маглуматлар. Халыпадашуның ялы мүмкинчилик болмандыр. Онуң жуграфик маглуматлары эсасан серкерде Исгендер Зүлкарнайның Гүндогара йөришлери махалында топланан маглуматлар билен чәкленипдир. Элбетде, хас демиргазык ве гүндогар юртлар хакда тәжирлерден, сыяхатчылардан хем азда-кәнде кабир затлар алнан. Дилде берлен маглуматлара-да долы бил батламак кын. Себәби олар хыялы гүррүңлерден ве роваятлардан долы. Шейле боланда хемме затлар хакда долы ве дogry язып болмаяр. Ине, бир мысал! Гадымы грек алымы Жүржен (Гүрген) деңзиниң ики адыны агзапдыр, ягны Каспи хем-де Гиркан. Бизиң китабымызда

онуң Жүржен, Хорезм, Табарыстан ве Дайлам диен атлары уланыляр. Птолемей Балх[1] дерясының гуйян улы көли хакда хич задам биленок.

— Бейле болса, онда бизиң деряларымыз хакдакы пикирлерде-де ялңышлык бардыр?!

— Бар. Ол Балх дерясыны Оксус[2] дийип атландырыпдыр. Онуң бу деря боюнча чекен сураты хакыкатдан бирнеме дашда. Гадымы грек алымы икимиз ялы Балх дерясының булаңып акян меле сувуна дүшмәндир ахыры. Ол бизиң дерямызың сувсап ятан чөлүң тешнелигини гандырмага улы ярдам эдйәндигини, төз башыны өрән дашдан аляндыгыны аңса-да, деряның акян угрунам, гуйян көлүнем гөркезип билмәндир. Балхың өз сувуны гуйян көлүне биз «Батаха»[3] дийип ат дакдык.

— Халыпам, Хорезм (Хазар) деңзине гидип гелмегиңиз «Ериң суратының китабыны» язмакда-да улы роль ойнады өйдйән?!

— Элбетде, мен деңзи гөзүм билен гөрдүм. Онуң кенарында яшаян адамлар билен гүррүңдеш болуп, деңиз хакда көп роваят, ылмы маглумат алдым. Птолемейиң Балх дерясы өзүниң сувуны Хорезм деңзине гуйяр дийип тассыкламасының хем жаны бар. Чүнки бизиң дерямыз бир дөвүрде өзүниң сувуны шу деңзе гуюпдыр. Белки, шол замана бейик грек алымының жуграфия китабыны язан вагтына габат гелендир. Хәзир велин дәли Балх Батаха көлүне гуйяр.

Хорезми тәзелик хасаплаян затларының хеммеси хакда достуна гүррүң бермеги макул билди. Ол Бухара, Самаркант, Амул (Чәржев), Хожент ялы Мерв кези Азияның таналян шәхерлериниң жуграфик ят дайларыны догры гөркезипдир. Хорезми илатлы пунктларың арасындакы узаклыгы, Түркмен-Хорасан ве Көпетдагларының угурларыны эдил оларың үстүнде йөрән ялы языпдыр. Бу гүррүңи диңләп отуран Абдылла:

— Иң эсасы зат, халыпам, сиз гүндогарда, күлли мусулманларың арасында илкинжи болуп, жуграфик картаны дүздүңиз. Бизден көп асыр озал гүнбатар алымларының язаны билен сизиң язан ылмы ишлериңизиң арасында тапавут болмагы, пикирлериңизиң чапраз дүшмеги гең дәл. Дөвүр башга, онсоңам, нәме, ылымам бир ерде дуранок — ол өсүп, тәзе маглуматлар топлап, агыр йүкли кервен ялы, асса-ювашдан өңе омзап гидип отыр.

— Догры айдян, достум! Мен сениң совалыңа жогап беренимде, бейик халыпа Птолемейи язгармак ниетинде болмадым. Мен диңе онуң бизе мирас гоюп гиден затларының оңадыны, догры хасап эдйәнлерини алдым, дүзетмелилерини болса өзүмче дүзедип яздым.

— Халыпам, мен сизи тәзе китабыңыз билен енеде бир сапар гутлаян. Бу үстүнлиге хөкүмдарымызам, илдешлеримизем чәксиз бегендилер.

Алымың китабына бегенмез ялам дәлди. Ол илкинжи болуп Ериң белли болан бөлегини арап дилинде язып, онуң илатлы нокатларының координатларыны, деңизлерини, адаларыны, дагларыны, деряларыны гөркезипди. Ол шу китапда томус гүнүниң бири-бириниден узынлыгы билен тапавутланян гиңишликли гушаклыкларыны аян эдипди. Гараз, бу ерде тәзелик көпди. Достлар олар хакда-да узак вагтлап гүррүң эдип отурдылар.

— Арман, бизиң язян китапларымызы атам, энем, Рейхана, Барака ага дагы гөрүп билмедилер. Мен өз китабымы шоларың рухуна багыш эдйәрин. Икимизи алым эдип етишдирмек үчин олар көп алада эдипдилер, айрачылыга разы болупдылар.

Халыпасының сөзлери Абдылланы толгундырды. Ол хапа болуп, бир сөз хем дийип билмән, еринден турды Хорезми хем көвшүни гейип башлады. Оларың «Пайахс өйүне» бармалы вагтлары голайлапды.

* * *

Хабаш хасып ады билен бүтин Гүндогарда мәлим болан Ахмет Мервазы багда еке өзи сейил эдйәрди Ол хем Хорезми дагы билен Багдада илкинжи геленлериң бириди. Онуң мервлидиги Мервазы лакамындан хем гөрнүп дурды. Оңа Хабаш ага, көпленжем Хабаш хасып диййәрдилер. Мунуңам себәби барды. Ахмет Мервазы гүйчли математиклериң бириди. Баг-

[1] Балх — Хорезми Амыдеряны Балх дийип атландырыпдыр. Алымың гөз өңүнде тутан көли Аралдыр.
[2] Оксус — «Укуз» дийлен гадымы түрк сөзүнден.
[3] Батаха — Арал көли.

дада геленсоң онуң зехини хас хем тапланды. Ол математика, айратынам онуң тригонометрия, геометрия угурлары боюнча энчеме тэзеликлери ачды. Онуң ады бүтин мусулман дүнйэсине яйрады, өзем багдатлы алым хөкмүнде таналды. Шонуң үчинем оңа «Ахмет Мервазы Багдады», «Хабаш Багдады» хем дийийэрдилер.

Ахмет Мервазынын яшулы хөкмүнде-де, алым хөкмүнде-де илдешлериниң, бейлеки юртлы алымларын хем арасында улы абрайы барды. Ол диңе бир зехинлилиги билен дэл-де, эйсем улы зэхметсөерлиги биленем көплерден сайланярды. Ахмет Мервазы мейлислере, ава-шикара сейрек гатнашярды, вагтының аглаба бөлегини иш еринде гечирйэрди. «Пайхаз өйүнде», Шемси ве Дайр Мурран обсерваторияларында ишлейэн адамларың геңеш, көмек сорап, бу яшулының янына бармаяны бармак басып санаймалыды.

Мухаммет Хорезми-де онуң билен арам-арам душушып, яшулының дегерли пикирлерини, ылымдан исленйэн затларыны диңлейэрди. Соңкы йылларда, айратынам Яхъя ибн Мансур аманадыны табшыралы бэри, алымларбашы Хабаш аганың янында көпрэк боланыны кем гөрмейэрди. Элбетде, Шемси обсерваториясының баштутанының ёгалмагы Гүндоагр, шейле хем дүнйэ ылмы үчин улы йитги болды. Илдешлери болса онуң ёклугыны хас йити дуйдулар. Бу ажы өлүми хас гүйчли дуянларың бирем Хабаш ага болды, чүнки соңкы 20 йылы олар эгин-эгне берип, билеже ишләп гечирипдилер. Олар гоңшулыкда яшап, хер гүн диен ялы душушярдылар, бири-бириниң эдйэн ылмы ишлеринденем хабарлыдылар. Оларың яшларам деңрэкди. Хабаш ага Ибн Мансурдан бары-ёгы екеже яш улуды. Өзүниң мерхум досты, кэрдеши хакда нэхили пикирдедигини Ахмет Мервазы Ибн Мансур җайланан гүни айдыпдыр.

— Биз улы алымы, бейик ынсаны йитирдик. Белки, Яхъя ялы ылымлыны тапып билерис, йөне онуң ялы илхалар, кичигөвүнли, адалатлы сырдашы тапмак бизе кын болар. Хениз Мервдекэк мен онуң шу сыпатларыны халапдым.

— Бизиң халыфымыз мерхеметли Мамун ибн Решит хем мерхумың адамкэрчилигине, ишҗанлылыгына телпек гойярды. Шемси обсерваториясы гурланда-да онуң Дайр Мурран дагындакы бөлеги гурланда-да Ибн Мансур өзүниң гурамачылык гүйҗүни ачып гөркезди. Бу затлардан хөкүмдарың хабары бар. Хабаш ага, сиз онуң эхли сыпатларына белетсиңиз. Менем сизиң айданларыңыза шэрик — дийип, Мухаммет ибн Муса онуң сөзлериниң үстүни етирди.

— Дайр Мурран обсерваториясыны дагың үстүнде гурмак, оны Шемси обсерваториясына табын эдип, бир угурда ишлемек пикири хем Ибн Мансурдан чыкыпды. Арман, онуң ажайып арзувлары, этсем-гойсамлары көпди. Олары берҗай этмек несибесинде ёк экен-дэ — дийип, Ахмет Мервазы ахмырлы гүрледи.

Ибн Мансуры җайланлары бэри энчеме йыл гечипди. Обсерваторияларың икисине-де инди Абдылмэлик Мерверруды баштутанлык эдйэрди. Ол хем мервли алымды. Абдылмэлигиң шо ере мынасыпдыгы хакында Мухаммет ибн Мусаның, Сейит Җөвхериниң, Абдылланың ве бейлекилериң янында гүррүң эден Хабаш ага достуның орнуна бейлеки бир илдешиниң геленине чэксиз гуванды. Хорезми билен душушанда, Ахмет Мервазы:

— Иним, шу-ха болайды. Абдылмэлик хакдакы пикирими Сейит Җөвхериниң янында айданым кемем болмады. Чүнки халыф шу барада геңеш сорап, Җөвхериниң янына йөрите баранмышын. Ол хем халыфа Ибн Абдылмэлик Мерверрудының адыны тутупдыр — дийипди.

Бу затлардан Мухаммет Хорезминиң хабары барды. Ол Хабаш аганың хем Абдылмэлиги голдаяндыгыны Мамун ибн Решиде дуйдурыпды. Хөкүмдарың өзем Абдылмэлиги танаман дуранокды. Абдылмэлик билен Мервде-де, Багдатда-да душушыпды. Башда Хорезми билен Ибн Мансурың теклиби боюнча оны Шемси обсерваториясының баштутанына көмекчи эдип беллэпди. Башгача айданда, Шемси ве Дайр Мурран обсерваторияларының хэзирки ёлбашчысы төтэнден пейда болан адам дэлди.

Хорезми бу затлары гайталап дурмады-да:

— Хабаш ага, мен хөкүмдарымыздан мүнде бир язы. Ол алымлары бир везипэ беллеҗек боланда олара сылаг-серпай эденде, көпимизиң пикирини сораяр. Бу хер бир халыфың этҗек иши дэлдир — дийип, Хабаш хасыба кыбапдаш гопды.

— Гөрйәнизми, нәхили оңат! Абдылмәлигиң баш-га-да бир оңат тарапы бар. Ол яш алымлара-да көп көмек эдйәр. Оглуны, агтыгыны алым эдип етишдирди. Хәзир олар хем онуң өзи билен биле «Мамунын зиҗини» язярлар. Онуң оглы Мухаммедиң астрономия сунгатында улы үстүнлик газанып, ылымда белли бир ыз галдырҗакдыгына мен-ә ынанян.

— Макул теп, Хабаш ага. Абдылмәлик Яхъя ибн Мансурың чемчеләп топлан аҗайып затларыны диңе бир сакламан, эйсем олары байлашдыряр, бизиң билеликде алып барян ылмы ишимизе өзүниң мынасып гошандыны гошяр. Сизиң «Сынагдан гечен зиҗ» ат лы эсериңизде-де оларың эли бар.

— Абдылмәлик, онуң обсерваториясында ишлейән астрономлар болмаса, мен язылан затлары җемләп, «Мамунын зиҗини» дүзүп билмездим. Бу ерде Сизиң хем көмегиңиз аз дәл.

Ахмет Мервазы кичигөвүнли, песпәл адам болансоң, өз үстүнликлери хакда аз гүррүң эдерди. Онуң айдян затларыны диңлесең, көпленч өз ылмы ачышлары барада маңза батян зат эшитмерсиң. Алымлардан кимдир бири сәхелче көмек эдәйсе болланы, ол эхли иши шонуң адына гечирмәге хәзир болуп дуран адам. Йөне Мухаммет Хорезми-де, бейлеки илдешлерем Хабаш аганың нәмә укыплыдыгыны оңат билйәрдилер. Онуң Дамаск шәхериниң координатларыны кесгитлемек үчин йөрите таблицалары дүзендигини алымлар билйәрди. Ахмет Мервазының «Аралыклар ве асман җисимлери» диен китабында ылмың өңүнде дурян везипелериң энчемеси агзалыпды. Бу китап үчин Ахмет Мервазы хөкүмдарың «саг болуна» хем мынасып болупды.

Хабаш ага математиканың тригонометрия пудагына көп үнс берйәрди. Бу угурда-да гөрнүп дуран үстүнлиги барды. Ол ылма тангенс хем-де котангенс диен дүшүнҗелери орнашдыран алымды.

Ахмет Мервазы Мухаммет ибн Мусаны товы гөрйәрди, онуң улы алымдыгыны ыкрар эдйәрди.

— Математиканың ислән угруны алай, тапавуды ёк, Мусаның оглундан өңе гечип билйәнимиз ёк. Онуң дашы дешйән зехининиң өңүнде сырлы зат дурупбиленок — дийип, Хабаш ага яш алымлар билен эден гүррүңлеринде Хорезмини магтаярды.

Гүнлериң биринде Хабаш ага яш алымларың бир топарыны обсерваторияның улурак отагларының биринне йыгнап:

— Йигитлер, мен сизе бир алымың эден асыллы иши хакда гүррүң берҗек — дийипдир. Алымларың арасында хышы-вышы башланыпдыр. Яшулы алым:

— Йигитлер, хышы-вышыңызы гоюң, диңләп отуруң! Мен бир оңат китабың тарыхыны айдып берейин — дийип, яш алымлара йүзленипдир. Оларың арасына сув сепилен ялы болансоң, гоҗа алым гүррүңе башлапдыр:

— Бизиң халыфымызың атасы Ибн Мансурың хөкүмдарлык эден заманасында бир оңат иш башлапдыр. Алымлар башга диллерде язылан ылмы тракатлары арап дилине терҗиме эдип уграпдырлар. Шонда халыф Мансур хиндилериң «Синтхинт» диен китабыны арап дилине гечирип бермеги терҗимечи Ыбрайым Фараза табшырыпдыр. Терҗиме шол заманда ярамаз гөрүлмәндир. Оны алымлар-астрономлар окапдырлар, өз ылмы ишлеринде уланыпдырлар. Эмма вагтың гечмеги билен ол китабың терҗимеси алымлара, шейле хем ёлбашчы топарлара ярамандыр Мунуңам себәби бар. Биринҗиден, терҗиме эдиленсоң, онуң гөврүми улы болупдыр, хер бир айдылян пикириң дүйп маны-мазмунына етмек кын болупдыр. Икинҗиден, терҗиме агыр болуп, онуң дүшнүксиз, гүмүртик ерлери аз болмандыр. Шейлелик билен китабың абрайы гачып башлапдыр. Мамун халыф бу гдая оңат дүшүнипдир, оңа тәзеден гарамагы дөвүң ислегине бап гетирмеги алымларың бирине табшырыпдыр. Хөкүмдарың табшырыгыны алан алым Фаразының терҗимесини диңе бир гысгалтмак билен чәкленмәндир, эйсем оны дөредиҗиликли, дүйпли ишләпдир хем. Акылдар бу китаба грек-эллин медениетиниң заманасының, ирки халыфат дөврүниң көп санлы астрономики маглуматларыны гиризипдир. Онда алымың хут өзүниң гечирен барлагларының нетиҗеси-де орун тутупдыр. Ол маглуматларың бирентеги дурмушда барланып гөрленсоң, олар китабы дийсең байлашдырыпдыр. Бу китап хәзир «Кичи Синтхинт» ады билен көпчүлиге яйрады...

Ахмет Мервазы сөзүне дынгы берип, отуранларың йүзүне серетди. Оларың арасында Абдылмәлик Мер-

верруды хем барды. Астрономия ылмы хакда гүррүң этмекчи болансоң, Хабаш ага онам чагыран экен. Абдылмәлигем, яш алымларың көпүси-де йылгырышып отырдылар. Шонуң үчинем ол гүррүңине дыңгы берен бадына:

— Ол китабы дүзен мерхеметли алым Мухаммет ибн Муса ал-Хорезми — дийип, яш алымлар ерли-ерден гыгырышдылар.

— Мерхеметли Ахмет Мервазы, бу вагт Мухаммет ибн Мусаның ылмы китапларыны окамадык, олары билмейән екеже алымам ёкдур. Сиз шу ягдайы гөз өңүнде тутмадыңыз өйдйән — дийип, Мерверруды хем гүррүңе гошулды.

— Иним, бу затлара менем дүшүнйән-де, йөне яшлары барлап гөрейин, булар бизиң азап чекип язян ишлеримизи окаярлармы я-да ёк, шоны билэйин дийдим. Булар-а, түвелеме, бизи йүңсакгал этҗек дәл — дийип, Хабаш ага йылгырды.

Ахмет Мервазының эдил алкымында отурып, онлан гөзүни айырман, агзындан чыкян хер бир сөзи гарбап алян бир йигит йүрегини дөкмекден чекинмеди:

— Хорматлы халыпалар, бу меселеде оңат төрелдәни сизиң өзүңиз гөркезйәрсиңиз. Мен яңы-якында халыпамыз Абдылапбас Ахмет Ферганының «Кичи Синтхинте» язан дүшүндиришинем окадым. Ол китаба өрән ёкары баха берйәр. Ахмет Ферганының пикирине гөрә, бу китап терҗиме дәл-де, эйсем Мухаммет ибн Мусаның хут өз язан иши. Шонуң үчинем оны «Хорезминиң зиҗи» дийип атландырайыпдыр. Менем шу пикириң тарапдары.

Онуң янында отуранам өз пикирини айтман сакла081п билмеди. Ол:

— Гелҗекки несиллер китабың адыны «Кичи Синтхинт» дийип тутмазлар. Мерхеметли баштутанымызың бу ишиниң «Хорезминиң зиҗи» диен ат билен астрономия ылмының тарыхына гирҗекдигине ынанян. Себәби онда гетирилен астрономик таблицаларың хеммеси диен ялы бизиң шу гүнки ятдайымыздан хабар берйәр ахбетин — дийип, Мухаммет Хорезминиң зиҗиниң улы гелҗегиниң бардыгыны гуванч билен ныгтады.

Бу йигитлериң икисем астрономды, Шемси обсерваториясында бәш-алты ай бәри ишлейәрдилер. Олар

Рейден гелипдилер. Илкинҗи геплән Абдылфазыл Машаллах, икинҗи йигит болса Эзиз Хашымыды. Яш алымлары Ахмет Мервазы, Абдылмәлик Мерверруды хем говы танаярдылар, оларың гелҗегине умыт баглаярдылар.

Ики дызына чөкүп отуран Хабаш ага «Я, Алла!» дийип еринден турды ве ювашҗадан әдимләп, Абдылмәлигиң янына барып отурды. Соңра:

— Йигитлери ничик гөрдүң? Түвелеме, булар бейик Хорезминиң ишине баха берйәрлер — дийди.

Абдылмәлик айбогдашыны гуруп отырды. Хабаш ага геленсоң, олам дызына галды, яшулының пикирини голдады:

— Хәзирки яшларың арасында зехинлилер көп, халыпам! Булар сизиң, ятан ери ягты болсун, Яхъя ибн Мансурың, Мухаммет ибн Мусаның сепен тохумлары. Булар сизиң китапларыңызда тербиеленен йигитлер. Бизиң ызымызы алып гитҗеклер шулардыр.

— Догруданам, шейле. Соңкы вагтларда мен яш алымлар билен душушанымда дынч аларын. Чүнки олара айдарын дийип калбымда беслэп гелйән затларымы яшларың өзлери айдып отырлар. Бу оңатлыгың аламаты, бизиң чекен азабымызың бидерек болмандыгыны гөркезйәр.

Яш алымлардан сес чыканокды. Олар еринден туруп, Абдылмәлиге тарап уграп Хабаш халыпаларыны гөзлери билен ограпдылар. Өзлериниң улы хормат гойян адамларының гүррүңини диңлемек леззет берйәрди. Онсоңам тежрибели алымлар хемише бир пейдалы пикири орта атярдылар, оларың ылмы жеделлери яш алымлар үчин улы мекдепди.

— Шейле болансоң, халыпам, сиз башдакы пикириңизден дәниң! — дийип, Абдылмәлик йылгырды.

— О нәхили пикир, мен нәмеден дәнмели?

— Мухаммет Хорезминиң зиҗи хакда гинден гүррүң этмеги маңа табшырыпдыңыз. Индем болса яш алымларың халыпамызың иши хакда бизден аз билмейәндиклерини икимизем гөрүп отырыс.

— Хава, гөрүп отырыс. Мен муңа гуванян. Йөне, ой, йигитлер менден гаты гөрмесинлер, араларында тәзе пейда болан китаплары окамаянлары, окасаларам, оларың маңзыны кабул эдип билмейәнлери бар.

— Мунуңа «хә» диййәк. Йөне, халыпам, сен шу гүн Хорезминиң зиҗи хакда гүрлеме, гезеги Абдылфазыл Машаллаха бер. Гой, ол өз пикирини ёлдашларына аян этсин. Эгер-де жеделе гошулмак зерурлыгы дөресе, онда биз өзумизче херекет эдиберерис.

Абдылмәлигиң пикири яш алымларда җошгун дөретди.

— Шейтсеңиз, оңат болар. Гой, гүррүңи Абдылфазыл башласын, бизем ызыны етирерис — дийшип, ерли-ерден диллендилер.

Ахмет Мервазы бу гүррүңлери эшитмедик ялы, ховлукман Абдылмәлигиң янындан турды, сесини чыкарман, барып өңки еринде отурды. Хеммелер онуң геплэрине гарашярды. Абдылмәлик велин, аркайын йылгырып отырды.

Хабаш ага гушагындан гызылҗа яглык чыкарып, йүзүниң, бойнуның, келлесиниң дерини сүпүрди. Диңе шондан соң:

— Ханы, кәрдеш Абдылфазыл, сөз сизденди́р — дийди.

Яшулы өзүниң яшкичи кәрдешлерине көпленч «кәрдеш» дийип йүз тутярды. Хеммелере дең гараяндыгы үчин оңа улы хормат гойярдылар.

Абдылфазыл бейле болар өйтмәнди, йөне яшулулара «ёк» диймегиң биэдеплик болҗакдыгына-да дүшүнйәрди. Шонуң үчинем сесини чыкарман еринден туруп, илки Хабаш ага тарап, соңам солуна өврүлип, Абдылмәлиге баш эгип, еринде отурды.

— Эзиз халыпаларым, бейик алымың ишине баха бермекден мен эҗиз. Оңа мениң билимимем, тежрибәмем етмез. Шонда-да мени сылап, сала саланыңыз үчин миннетдардырын. Мен өз дүшүнишимче, халыпамызың китабы хакда гүррүң эдейин.

Хич кимден сес чыкмады, Абдылфазыл ардынды, харай гөзлейән ялы, аладалы гөзлерини янында отуран Эзиз Хашыма дикди. Кәрдеши ве досты оңа: «Башлабер, хеммелериң гөзем, гулагам сенде, достум!» дийип, хемаятлы сөз айтды.

— Мухаммет ибн Муса ал-Хорезминиң, гой, Алла оны өз пенасында аман сакласын, бизе ходүрлән ажайып эсери 37 бапдан ыбарат. Онуң илкинҗи бәш бабы тутушлыгына диен ялы календарь билен хронология багышланыпдыр. Ол бизиң ве румлыларың йыл календарыны деңешдирип, хер айда нәче гүн бар, хер йылда болса нәче ай бар — булары кесгитлейәр. Оларың икисинде-де 12 айың бардыгы, йөне румлыларыңкы Гүнүң, арапларда болса Айың херекети боюнча өлчелийәндиги аныкланяр. Халыпамыз Гүн боюнча херекет эдйән йылың Ай боюнча херекет эдййәнден 11 гүн узакдыгыны субут эдипдир. Мениң пикиримче, бу ажайып ачыш хич хачан үтйгемез. Мунуң үчин гелҗек заманларың алымлары Мухаммет ибн Муса алкыш окарлар.

Абдылфазыл сөзүне дынгы берип, яшулуларың йүзүне серетди. Оларың дыкгат билен диңләп отуранларыны гөрүп, ене-де сөзүни довам этди:

— Хер гүнде нәче сагат, нәче минут хем секунт бар? Бу совала-да китапда ачык җогап берилйәр. Йөне мен олары санап отурмакчы дәл, олар билен ким гызыкланса, биз йөрите гүррүң эдәерис.

Абдылфазыл Хорезминиң китабы хакда көп гүррүң этди. Башгача болуп-да билҗек дәлди, себәби онда гозгалян меселе санардан көпди.

Яш алымлар планеталарың херекети, Айың гөврүми, Гүнүң хем Айың бир гиже-гүндиздәки херекети, дүрли ерлериң гиңишлигини өлчемегиң тәрлери хакда анык маглуматлар алдылар. Сөзүниң ахырында яш алым:

— Китапда адамларың дурмушында табат гелйән көп вакалар, хадысалар хакда өрән догры пикирлер айдыляр. Бизи хас бегендирйән зат, олам болса бейик алым шолар себәпли йүзе чыкян соналларың хеммесине җикме-җик җогап берйәр — дийди.

Алымлар Абдылфазылың үстүни совалдан гөмдүлер. Соваллара үч болуп җоган бердилер.

— Халыпа алымың эралар хакда айратын орта атан пикирлерем бизи гувандырярды — дийип, Абдылмәлик китабың ене-де бир үнс бермели тарапына агзады.

Догруданам, эралар хакдакы пикирлер, олара берлен баха алымлары хайрана гойды. Хиндистанда болан Калиюга эрасына Хорезми «Сил эрасы» дийип ат берипдир. Тарыпы эдилйән китапда алым «Селевкидлериң эрасы» я-да «Александрың эрасы», ягны Селевкиң — Александр Македонскиниң серкерделериниң бириниң ады билен баглы болан «Хиҗри эрасы» хакда

-да язылдыр. Булардан башга-да, христиан ве ыслам эралары хакда Хорезминиң пейдалы маглуматлары яш алымлара улы тәсир этди.

Хабаш ага өз илдешиниң «Еврейлериң календарыны хем оларың байрамларыны кесгитлемек хакында» атлы китабыны хем ятлады. Китапда нәме хакда гүррүң гидйәндиги адынданам беллиди. Бу меселәни гозгамак билен яшулы алым календарь, хронология барада көп сахыпаларың язылмагының себәбини яшлара дүшүндирмек исләпди.

— Сиз, хорматлы кәрдешлер, бизиң халыфатымызың эелейән ерлерини бир гөз өңүне гетирип гөрүң! Хиндистан билен Индалусың аралыгындакы яйылып ятан үммүлмез гиңишлик арап халыфатына дегишли. Шу мейданда ерлешен халклар хем-де халкыетлер дүрли-дүрли. Оларың херсиниң өз дили, дәп-дессуры, өзлериниң дурмуш-яшайыш шертлери бар. Багдатда, бизиң бейлеки шәхерлеримизде мусулманлар билен бир хатарда христианлар, будпаразлар, ехудылар, отпаразларам бар. Олар өзлериниң дини дессурларыны ач-ачан берҗай эдйәрлер. Шонуң үчинем шол халкларың заманлары, календарлары, байрамлары хакда ылмы эсерлери дөретмек герек болды. Онсоңам, салгыт йыгнамагы, харбы йөришлери гурамагы тертибе салмак максады биленем бизиң дөвлетимизе дегишли халклары хер тарапдан өвренмели. Ине, шу зерурлыга илкинҗи болуп дүшүненлериң бирем Мухаммет ибн Муса ал-Хорезми болды. Гой, бейик Аллам оңа узак өмүр берсин, гой, онуң зехини хич хачан күтелмесин! Омын! — дийип, Ахмет Мервазы шол душушыгы җемледи.

...Яшаян җайына янашып дуран багда сейил эдип йөрен Хабаш аганың ичи гысярды, озаллар ол Ибн Мансур билен гезерди, тәзе язылан китаплар хакында пикир алшарды. Инди болса көпленч бир өзи оя чүммели болярды. Хорезми, онуң эсерлери хакда көп пикир эдйәрди, оңа гуванярды. Чүнки хорезмли алымың хер бир китабы алымлар дүнйәсини сарсдырярды, тәзе пикирлер, тәрлер билен хеммелери гең галдырярды.

Хабаш ага япҗагазың боюнда аяк чекди. Шилдирәп акып дуран сува серетди. Томус айлары болан болсады, ол бу ерде ювнарды. Эмма хәзир гүйзүң сонкы айлары болансоң, ирден ябың сувы совуграк болярды. Хабаш аганы онуң совуклыгы горкузанокды. Онуң саглыгы полат ялы беркди, гыш айлары Тигр дерясында сува дүшүп билйәрди. Хәзир совук сува ювнулян пасыл дәлди. Алымларың көпүси ирден багда гезйән болса-да, ябың боюнда отурып, онуң сувуна ювунян адам бу гүнлер ёк диен ялыды. «Бе, Хабаш аганың болуп йөрши нәхили-айт, йылың бу айында-да ябың сувуна ювунмак болармы?» дийләйҗек ялыды. Яшулы алым илден чыкмаҗак болярды. Йөне арасса сува середип, пикир йөретмек онуң халаян задыды. Ол эсли йыл мундан озал Яхъя ибн Мансуриң, Абдылланың, Мухаммет Хорезминиң шу ябың боюнда «Хинди хасабы хакындакы китап» барада гүррүң эденлерини хич хачан ятдан чыкарып билмез. Бу китап Хорезминиң илкинҗи китапларының бириди. Алымлар оны практики математиканың эсасы эсери хасап эдипдилер. Дүнйәде илкинҗи гезек математика ылмына аҗайып тәзелик гиризилипди. Шонда Хорезми өз китабы хакда кәрдешлерине шейле дийипди:

— Хиндилер докуз белгиниң үсти билен өзлериниң ислән саныны чыкарып билйәрлер. Докуз белги арифметиканы өвренйәнлере улы еңиллик дөредйәр. Гошмак хем айырмак, көпелтмек хем бөлмек ве башга ватларың хеммеси маңа ярады.

Хабаш ага китапдан бир бөлеги ятдан окады:

— «Хиндилериң докуз белгиден өзлериниң ислән саныны алып билйәндиклерини гөренимде, Худай хаяса, өвренйәнлере еңиллик үчин бу белгилерден наелериң эмеле гелйәндигини ачмак иследим». Шейдип башлан Хабаш ага китапдан гылыны гырман айдырды, мисли оны өзи язан ялыды.

Ол алымлары өз яткешлиги билен аңк этди. Шонуң үчинем Абдылла ибн Барака Хабаш аганың яткешлигине өзүниң буйсанҗыны айтман дуруп билмеди:

— Халыпам, түвелеме, Аллатагала сизе яткешлик берип билипдир. Сиз халыпымың китапларының көпүсиндәки пикирлери ятдан айдярсыңыз велин, мен-э лары сизиң өзүңиз язан дәлсиңиз өйдемок. «Хинди хасабы хакындакы китабы» гөчүрип отурмасагам бо-ярмыка диййәрин. Чүнки ол эййәм Хабаш агамызың келлесинде мәкәм орун тутупдыр — дийип, Абдылла

сөзүниң соңуны дегишмә яздырыпды. Гожа алым Абдылла ибн Бараканың сөзлерини ятлап, йылгыраныны өзем дуйман галды. Сүйжи ой-пикирлере батып отуран алым:

— Әртириңиз хайырлы болсун, агам! — диен сөзлере тисгинип гитди. Гөрсе, гапдалында Мерверруды йылгырып дур.

— Хә, Абдылмәлик, би сизмидиңиз?! Сизиңем әртириңиз хайырлы болсун. Мен-ә шу гүн диңе хайырлы затлары ятлаярын.

— Халыпам, оңат эдйәңиз. Ягшыны ятламагам адамының өмрүни узалдян болса герек. Сизиң йылгырып дуршуңыздан хайсыдыр бир оңат ваканы ятландыгыңыз төрнүп дур.

— Мундан көп йыллар озал биз эдил мениң шу дуран еримде дөрт болуп отурып, Мухаммет ибн Мусаның арифметикадан язан китабы хакда гүррүң эдипдик. Ядыңдамы? Ине, шонда Абдылла ибн Бараканың айдан сөзлерини ятладым. Би вәши алымың айданларыны йылгырман ятлап боланок, кәрдеш! — дийип, Хабаш ага ене-де йылгырды.

— Халыпам, шо гезек сизиң араңызда болмасам-да, Абдылла ибн Бараканың сөзлерини эшитмесем-де, сизиң «Хинди хасабы хакдакы» китапдан 4—5 парчаны ятдан айданыңызы билйән. Хабаш ага, сизиң яткешлигиңиз барада әййәм роваят хем бар. Шу ватт айдан затларыңыздан хәзир ядыңыза дүшйән парчалар бармы?

— Хава, бар, чүнки Мухаммет Муса, гой, бейик Алла оны ялкасын, өрән дүйпли, бейик пикирлери дөнекейже сөзлемлерде ерлешдирип билйән адам. Ине, диңле: «Хер хили санлар бирликден дүзүлйәр, чүнки ол хер бир санда бар. Бирлик хер бир саның көки болуп, бейлеки санлардан дашда дуряр. Өз-өзүни ке... гитләп билйәнлиги үчин бирлик санларың көмегине мәтәч дәл. Эмма бейлеки санлар бирликсиз асла онут... билмезлер». Гөрйәңизми, нәхили йөнекейже сөзлемлер. Эмма ондакы пикир Хорезмиден озал хич ки... тарапындан айдыланок ахыры. Соңам онуң үсти... дүйпли бир зат гошулар өйдемок.

— Халыпам, бу пикириң бейиклигине шек-шүбхе ёк, чүнки Хорезми арифметика «Бирлик» барадакы ...

шүнҗәни гиризди. Йөне сизиң яткешлигиңизи хем нәче тарып этсең эдип отурмалы.

— Кәрдеш, гүррүң заманамызың иң бейик математиги хакда гидйәркә, мениң яткешлигим барадакы сөхбети гоялы. Бириниң язаныны ят тутмак улы иш этдигиң дәлдир. Сиз, говусы, маңа бир зады айдың бериң!..

Хабаш ага сөзүне дыңгы берди. Ол чоммалып отурды-да, йылылыгыны барлаян ялы, элини сува сокуп, оны булашдырды. Ене-де еринден туруп:

— Сув совапдыр, гүйз оңат дүшүпдир. Сувдан гышың ысы гелйәр — дийип, өз-өзи билен геплешйән ялы гүрледи.

Абдылмәлик Хабаш аганың өзүне бержек совалына гарашярды. Шонуң үчинем гожаның сув хакда айдан сөзлерине-де жогап бермеди. Ол Хабаш хасыпдан гөзлерини айранокды. Гожа болса эллерини бири-бирине сүртүп, олары гуратжак болярды. Элбетде, дымышлык узага чекмеди.

— Кәрдеш, сизем Мухаммет Хорезминиң шол китабыны телим сапар окансыңыз. Өзүң математик болсаң, онуң хайсы угрундан ишлейәндигиңе гарамаздан, «Хинди хасабыны» окамалы. Сиз мениң бу айдяныма «дәл» диймерсиңиз-ле! — дийип, Хабаш ага гөзлерини Абдылмәлигиң герденине дикди.

Астроном гарашдырмады:

— Хак сөзлери инкәр эдип болмаз, халыпам! Йөне сиз менден нәме соражак боляңыз? Сизиң ялы тутуш китабы ят тутуп билмесем-де, ондакы тәзеликлериң хеммесини селжердиммикәм-ә өйдйән.

— Мен шей дийдирмек ислейәрдим. Йөне мениң ене-де бир зады аныкласым гелйә. Бейик математик онлук позицион системасыны, бирлик барадакы душүнҗәни илкинжи болуп ылма гиризди. Булар ажайып ачышлардыр. Шулардан башга шо китапда сизе ене нәмелер ярады? Шейле совал берениң үчин мениң гүнәми гечиң! Озал икимиз шу меселе боюнча пикир алышманымыз себәпли сораяйын дийдим.

Хабаш хасып йүрегиндәкижәни айтды.

Бу совал Абдылмәлик Мерверрудыны алжыратмады. Себәби ол шу хили соваллары телим сапар өз окувчыларына хем берипди. Алымлар бири-бириниң китабыны оканларында, озалы билен, ондакы тәзелик-

лери гөзлейәрлер. Өзүнде тәзелиги жемлейән китабың гадыры башга. Эмма тәзелик болмадык китап бир гезек окалса — боланы, соңра ташланайяр. Мухаммет Хорезминиң китаплары болса хер гүн уланылярды, элден дүшүрилмейәрди.

— Халыпамызың китабындакы тәзеликлериң бармак басардан көпдүгини сизиң, өзүңиз менден говы билйәрсиңиз. Ол арифметика «нулы» гиризди, эййәм алымлар оны «нокада» өврүрдилер. Китапда улы санларың нәхили язылмалыдыгы, гошмагың ве айырмагың, көпелтмегиң ве бөлметиң дүзгүнлери, дроблары дүшүндирилйәрди. Мен буларың хеммесини халаян хем улы тәзелик хөкмүнде кабул эдйән.

Абдылмәлигиң сөзлери Хабаш аганы бегендирди. Ол:

— Кәрдеш, Мухаммет Хорезминиң ишлерине бахә берленде, икимизиң пикирлеримизиң чапраз дүшмейәнлиги, бегенжимизиң чәксизлиги мени гувандыряр. Булар адалатлылыгың, ынсанперверлигиң аламатлары дийип мен хасап эдйән — дийип, ол кичижик япдан этледи ве Абдылмәлигиң голундан тутуп, багдан чыкып уграды.

— Йөр, кәрдеш, Хорезминиң янына баралы, шол ерде-де эртир намазымызы окарыс хем нахарланарыс. Шонданам сизиң обсерваторияңыза гидерис.

Алымлар өз баштутанларының өйүне тарап уградылар.

* * *

Даңың атанына эп-эсли вагт геченем болса, жахан хениз ягтылманды. Багдадың үстүни булут өртүп, асман гүммезинде екеже йылдызам гөрүнмейәрди. Булут ёкардады, хениз ягмыр ятарлы дәлди. Шемал болмансоң, чөп башы гымылданокды. Депеси гөге етип дуран дереклериңем, яп боюндакы әпет талларыңам екеже япрагы шыбырдамаярды.

Даш чыкып, бу ягдайы сынлан Хорезми йүрегиниң нәме үчин азар берип, укудан оярандыгына дерре дүшүнди. Алтмышы арка атан алым инди хованың боюнларына кынлык билен дөз гелйәрди. Бу хили ягдайда онуң дем алмасы кынлашярды, пикир этмек агырлашярды.

Хорезми асман гүммезине ене-де бир тезек гөз айлап: «Бә, булут бу гүн-ә айрылмаз. Диймек, мен ылым билен мешгул болмакдан махрум. Нәме этмели? Обсерватория гитмелими я-да Мамуның метжидине?» дийип ичини теплетди. Өзүниң иш язмага турбатының чатмаян гүнлери ол обсерватория барып, яш алымлары төверегине йыгнарды ве бүтинли гүн диен ялы олар билен сөхбет эдерди. Соңкы вагтларда шейле гүнлер көп болярды. Шемси ве Дайр Мурран обсерваторияларында ишлейән алымларың көпуси онуң өз окувчыларыды. Хорезми билен Мервден геленлерден инди диңе Хабаш ага билен Абдылмәлик галыпды. Галанлары дүнйәден өтүпди. Хәзиркилер соң етишип, өзлерини танадан алымларды. Оларың хем көпүси мервли алымларың голдавы хем-де көмеги билен ылымда орнашып галыпдылар. Эйсем-де, хенизем оларың арасында Хорезминиң орны башгады. Акылдара улы хормат гоюлярды, сарпасы белент тутулярды. Мухаммет ибн Муса хемише иң гадырлы ынсан хөкмүнде кабул эдилип, онуң айдан хер бир дана сөзүни дурмуша гечирмәге ымтылярдылар.

Хорезмли алыма бу хили гаралматының себәби хеммә аянды. Онуң догры сөзлүлиги, адалатлылыгы, адамсөйүжилиги, йити зехини ылымдан хабарлы әхли адамың гөвнүнден турярды. Багдатда яшаян отуз йыллап хем говрак вагтының ичинде бу сыпатлар Хорезминиң йөрелгесине өврүлипди. Шолам оны шейле белент дережә етирипди. Ол бу гүн хем обсерватория — Абдылмәлигиң янына гидип билерди. Йөне ол «Мамуның метжидине гитсем хем болман дурмаз» диен карара гелди. О ерде-де сөхбет эдер ялы оңат адам барды.

Бу метжит гурлуп ише башланда, Васык оңа ымам эдилип белленипди. Оны Мамуның метжидине гетирмек хакда халыфа сала саланам Хорезми болупды.

— Мерхеметли хөкүмдар, биз обсерватория гурмага ер гөзләнимизде, ымам Васыгың метжидинде болдук. Ол зехинли адам. Онуң шөхрата ковалашмаяндыгы маңа хас ярады. Шондан бәрем алымларың йыгнанышыгына гатнашяр. Ымам Васык диңе бир дине дәл-де, эйсем дүнъеви билимлере-де көп үнс берйәр — дийип, Хорезми Мамуна йүзлененде, хөкүмдар:

— Сизиң китабыңыз барада гүррүң эденимизде

еринден туруп, хеммәмизе алкыш окан рухан-а дәлдир?! — диййип, ымамы гөз өңүне гетирип билйәндигини айдыпды. Шонда:

— Эдил өзи, тагсырым! — диййип, Хорезми дийсең бегенипди.

Шейлелик билен, Васык ылма хас толай дурян адам эдилипди. Хорезми онуң билен йыгы-йыгыдан душушярды. Дөвлет ишгәрлериниң сежде эдйән ымарасында ишлейәни үчин ымам кәнбир даша чыкып биленокды. Хорезми велин дини борчларыны бержай этмек үчинем, ылым, дин ылмы хакда сөхбет гурмак максады биленем метжиде гелйәрди. Ымам өрән тәсин адамды. Ол тарыхы, шейле хем динлериң тарыхыны оңат билйәрди. Зороастризм, маныхейчилик, бутпаразчылык динлери хакда берйән гызыклы гүррүңлери гең галдырярды. Мухаммет ибн Муса шо динлериң арасында өсен болса-да, о динлере ынанянлар билен телим сапар табакдаш болан болса-да, ымамың олар хакда айдян затларының көпүси оңа аян дәлди. Шейле болансоң, Хорезми хер гезек ымамың янына улы хөвес билен барярды.

Херекетсиз булутлара сын эдип дуран алым ахырда метжиде барайын диен нетижә гелип, жайына гирди. Эртирлик намазыны окады ве аз-кем гарбанды. Эйвандан дүшмән, ене-де бир сапар асмана, төверекдашына серетди. Үйтгән зат гөрмеди. Хорезми нирә гитжегини кесгитлән болса-да, яйданып дурды. Нәмедир бир зат оны саклаярды, эмма оңа алымың өзем дүшүнмейәрди.

Мухаммет Мусаның аягыны душаклап тоян онуң чагалык ёлдашы, досты Абдылла ибн Баракады. Хемише ирден туруп, олар биле гезерди, биле нахарланарды. Соңра херси өз жайына гирип ишләрди. Йөне бир ере гитжек болсалар, көпленч Хорезминиң эйванында душушярдылар. Мухаммет эйвана чыкар велин, «Халыпам, гитдикми?» диен сөзлери эшидер. Кәвагт бирнеме гарашмалам болярды. Достуның вәши сөзлерини эшитмән йөренине бир йыл геченем болса, ирден эйвана чыкан вагты «Халыпам, эртириңиз хайырлы болсун!», «Халыпам, гитдикми?» диййип, Абдылла пейда болайжак ялы болуп дурды. Хәзирем оны саклаян зат шолды. Шейле болансоң:

— Халыпам, эртириңиз хайырлы болсун! — диен

сеси эшиденинде тисгинип, алланичигси болды. Йөне бу сес Абдылланыңкы дәлди, эйсем ол сес йылгырып, эйвана тарап йөрәп гелйән Абдылмәлик Мерверрудының сесиди. Олар саламлашдылар, саглык-аманлык сорашдылар. Соңра Мухаммет Муса:

— Ел болсун, Абдылмәлик! — дийди.

— Шу гүн обсерватория бармасам диййән, чүнки ишлемәге хевесим ёк. Догрусы, агырып дуран еримем дуямок, йөне нәхилидир өзүми товшаксы дуйян. Онсоң сизиң яныңыза гелип, гүмүр-ямыр эдәйсем диййдим, халыпам!

— Сениң кеселиңи мен билйән, кәрдеш, йүрек урушың үйтгәп уграндыр. Хава, хава, йүрегиң агыряндыр сениң. Бу ягдайы мениң өзүмем башдан гечирдим. Башда нирәмиң агырянынам билемокдым, эндам-жаным күл-оврам болар дурарды. Ишлемәге-де хөвес гачарды.

— Шуны-ха догры айтдыңыз, эдил шейле ягдай менде-де дөрейәр.

— Көп йылларың довамында үзңүксиз ишлейән бейнә аграм салнансоң ол йүрегиң, ган дамарларың ишлемегине-де өз тәсирини етирйәр. Бизиң яшымызда бу затлар хас йити дуюляр. Бу гүн-ә ишлемәге мениңем халым ёк, себәби хова үйтгейәр. Сизем саглыгыңыза оңат середиң. Саглык болмаса, ишләбем болмаяр, хич задың гызыгам ёк.

— Айдяныңыз-а догры велин, халыпам, йөне кәвагт саглыгыңа серетмәге-де вагт боланок.

— Халыф Мамун хем, ятан ери ягты болсун, хут сизиң сөзлериңизи айдарды. Мен-ә шонуң ятан вагтыны гөрмедимем. Көп ишләрди, саглыгына зыян етенини дуянсоңам, ишлемесини азалтмады. Вагтындан ирем өлүп гитди. Бу затлары айтсак айдып отырыс велин, ише өвренен адам онсуз оңуп биленок. Хер задам болса, саглыга-да серетмели.

— Ол-а шейле велин, халыпам, маңлая нәме языланыны билип болярмы нәме?! Доганымыз Абдылланың мейдинем тапып билмедик ахыры. Онуң шейле болуп өлжегини, хей, билен бармы? Гарашылмадык, хатда келләмизе-де гелмежек зат би.

Абдылмәлигиң бу сөзлери Хорезминиң ярасына дуз сепди. Оны дер басды, йүзи-гөзи үйтгәп гитди. Эдил шол халат махрибан достуның кешби гөз өңүне гел-

ди. Шол пурсадам ол өңки пикирини үйтгедип, деря-
ның боюна гитмеги йүрегине дүвди.
— Мениң-ә метжиде барып, ымам билен сөхбетдеш
болуп отурмак ниетим барды. Гөрйән велин, сизиңем
ягдайыңыз мениңкиден говы дәл. Гел, товусы, деря-
ның боюна барып, Абдыллалы ятлап гайдалы. Шейт-
сек оңат болар.
— Нирә гидели, нәме эдели дийсеңиз мен бар, ха-
лыпам — дийип, Абдылмәлик Хорезмә әхеңдеш гопды.
— Онда янымыза иер-ичер ялы задам алалы, дег-
син эдерис. Бу гүн бизе о ерде нахар биширип бер-
җек адам ёкдур. Еңилҗек халадам алайың, билип
болмаз, ягыш ягайса, эзилмез ялы — дийип, Мухаммет
ибн Муса гапа тарап уграды.
Герек затларыны алып, алымлар атхана бардылар.
Атларыны мүнүп, Тигр дерясының боюндакы алымла-
рың багына тарап рована болдулар.
Хорезминиң өрән юваш, эмма дийсең йындам аты
барды. Хәзирки бедеви Доржадан соңкы алтынҗы ат-
ды. Хер сапар аты гаррап, оны чалышмалы боланын-
да, акылдарың өзем бир яш гарраярды. Бу ынсан хер
бир задың мөврити өтүп, сандан галманына өрән гы-
йылярды. Аты болса ол хут адам хасабында гөрйәрди.
Ол хер гезек тәзе алан аты билен өрән тиз өврениш-
йәрди, тиз дил тапышярды. Сәхел эли сыпынса атха-
на барып, бедевине от-ийм берип, бирнеме гезим эт-
дирип гайтмак хәсиети Хорезмиде хенизем барды.
Соңкы вагтларда-да о ере бармагыны хасам йыгҗам-
латды. Ол гаррылык себәпли инди «Пайхас өйүне»
ёлбашчылык эденокды. Эмма межлислерде өзүниң ха-
кыкы алымлыгыны гөркезйәрди. Бейлеки алымлар хе-
низем онуң агзына бакярдылар, оңа гулак асярдылар.
Халыф Мамун, Яхъя ибн Мансур, Абдылла, Хүсейнин
ялы өмрүниң иң оңат вагтларыны биле гечирен гер-
чеклери инди онуң янында ёкды. Олар билен сөхбетк
диңе дүйшүнде хем-де хыялында гураярды. Инди онуң
эсасы хөвүрдешлери Ахмет Мервазы билен Абдылмә-
лик Мерверрудыды.
Гүйзүң өзболушлы гөзеллиги бар. Оны айратына
бага, токая бараныңда дуйяң. Олардакы агачларың
херси белли бир вагтда гүйзи гаршылаяр. Кәбирини
япрагы тиз соляр, кәбири гышда-да гөм-гөк болуп
отыр. Япрагы саралман, эйсем гызарянларам бар.

Гүйзүң соңкы айыдыгына гарамаздан, багда хени-
зем энар, нар барды. Оларың херси даяв адамың го-
ша юмругы ялы уллаканды. Гызыл, сары реңкли нар-
ларың ярылып, дәнелери патрак ялы ачылып дуранлз-
ры-да көпди. Багың ичинден акян япҗагазың боюнда
экилен талларың, ак дереклериң херси мивели дарагт-
лара пышырдап:
«Сиз мивелериңизи болрак эчилиң, биз сизи ше-
малдан, ягмырдан горарыс» диййән ялыды.
Багың гөзеллигини сынлап барян Хорезми өз-өзи
билен геплешйәрди:
— Эй, гудраты гүйчли Алла, сениң эмриң билен
агачларам, гүллерем хер йылда дүрли кешбе гирйәр-
лер. Олар дүрли реңке бүренйәрлер, гышда япраксыз
галярлар. Бахарда сен олары ене-де җанландыряр-
ың. Ярадан, сен җадылы бахарың билен әхли теби-
гатың йүзүни тәзелейәң. Арман, адамлары дирелденок.
Шу вагт достум Абдылланың йүзүни бир гөрсемдим,
дүнйәм гиңәрди. Бу аҗайып гүйз гөзеллигини артыгы
билен дуярдым...
Бага гиренсоң, ол атың җылавыны гойберипди, ол
җанавар өзүниң нирә бармалыдыгыны говы билйәр-
и. Хорезминиң секисине барян екеҗе ёда барды. Шо-
а дүшеңсоң, тә деряның боюна ченли хич ере совул-
малы дәлди.
Мухаммет Хорезми өңде, Абдылмәлик болса он-он
бәш әдим ыздан барярды. «Халыпам ене-де Абдылла-
ны ятламак үчин мени бу ере гетирди. Онларча йыл
ап эгин-эгне берип ишлән, нени айры гитмедик ада-
мыны йитирмек, гөр, нәхили агыр! Досты ёгалансоң,
халыпам майрылайды, агырян ерем көпелди» дийип,
Абдылмәлигем өз ойларына гүмра болуп барярды.
Хорезминиң аты ерден екеҗе гарыш ёкардакы агач
секиниң янына етмәге бәш әдим галанда сакланды.
Ухланып акян Тигр дерясына сын эдип гелйән алым
ның саклананынам бирбада дуйман, җанавары деп-
җеди. Ат велин ериңденем тозганмады. Ине, шондан
соң Хорезми гелмели ере гелип етенини билип, атдан
дүшди. Абдылмәлик эййәм онуң янындады. Ол халы-
пасының атының җылавыны элине алып, ики аты хем
эдип уграды. Секиден кырк-элли әдим гайрада атлара
от-ийм берилйән ер барды. Бу гезек велин, ол атлары

ятакда даңман, аякларыны душап, өз угурларына гой-
берди.

Мухаммет Хорезми секә барман, деря тарап йөре-
ди. Ол сува гирилйән гүзерден гечип, аяк чекди. Шо
ерде деря буланып акярды. Дашдан гөрәймәге дер-
ларда чалымдашлык көпди. Балх-да, Тигр хем өрә
хасыллы ерлери суварярды, оларың икиси-де гадымы
өсен медениетиң шаядыды. Йөне бу дәли дерялард
хайынлык хем барды, хер йылда энчеме адам сув
акярды. Деряларың сувы буланык боланы себәпли,
гарк боланларың көпүсиниң мейдем тапылмаярды.
Абдылла-да, ятан ери ягты болсун, Тигр дерясыны
бакы месген тутунылды.

— Мен деряның адамлара берйән пейдасының
олара эдйән зыяныдан хас көпдүгине дүшүнйән.
Деряның сувы өли ятан ерлери җанландыряр, бара
ерини гүлзара өврүйәр. Эмма мен өзүме эден хына
ты үчин шу деряны, шу отуран ерими йигренйән -
дийип, Хорезмиювашҗадан йөрәп, янына гелен Аб
дылмәлиге йүзленип гүрледи.

Абдылмәлик халыпасы деря хакда гүррүңе баш
ландан онуң бир зат айтҗакдыгыны билйәрди. Ону
өзем Абдылла себәпли шу деряны йигренйәрди. Шо
да-да ол Хорезмини көшешдирмәге гиришди:

— Халыпам, нәтжек, бу затларың хеммеси пеле
гиң ишидир. Аллатагала-да адамларың говусы герек
Хер кимем болсаң өлмели. Йөне хер кимиң ажалын
бир зат себәп боляр.

— Мен өте гечйән болсам, Ярадан мениң гүнә
гечсин! Эмма Абдылла үчин шейле өлүмиң язылан
на мен хайран. Ол хемише сува гиренинде, өзүни б
лык дәлдирин өйденокды. Балх, Мургап деряларын
да нәче сапар йүзүпди. Сувда йүзмекде онуң биле
бәслешип билйәнимиз ёкды ахырын. Гел-гел, инд
Тигрде гарк болаймалымы ол?! Ёк, ёк, достум, б
затлара акыл етирер, чыдар ялы дәл!

— Халыпам, Таңрының эденине шүкүр эдип отур
макдан башга алаҗымыз болмаз. Йөне мен бир за
хайран. Бойнундан бир пут даш асаңда-да гарк бол
ман, кенара йүзүп чыкҗак адамың шу сувда гүрү
җүрүм йитип гитмеги гең. Я аягындан бир агыр за

асылайдымыка, я-да лең[1] ювдайдымыка?! Муңа-да ынанар ялы дәл, себәби Тигрде лең ёк диййәлер.

Абдылмәлигиң янгынлы сөзлери Мухаммеде йигит чагларында Хорезмде болан бир ваканы ятлатды. Догрусы, Абдылла сува гарк болалы бәри, Хорезми онларча йыл мундан озал болуп гечен шол ваканы йыгы-йыгыдан ятлаярды. Хорезми, Абдылла, Хүсейин, Махмыт ве бейлеки яш огланлар Екеагаҗың дүйбүнде отуруп, ылым хем дурмуш хакда сөхбет эдйәрдилер. Гүйзүң ортакы айы болса-да, хова өрән ыссыды. Гүйз айында бу хили хова Хорезмде йигрими-отуз йылдан бир гезек болярды. Балх долуп акярды, кәерде болса ол кенарындан дашып, гиден мейданлары басыпды. Йыл өрән ыссы геленсоң, деряның гөзбашыны алып гайдян бейлеки даглардакы гарларам, көп асырлар довамында доңуп ятан бузларам хемишеки йыллара гаранында, көпрәк эрәпди. Кәерде болса гүйчли ягыш ягып, сил хем гелйәрди. Силиң сувам көпленч Балха гуюлярды.

Алымлар пурруңлерини хова, силе өврүпдилер. Олар деряның сувуның мундан буяна-да җошмагының, шейле боланда онуң экинлери заяламагының, мал-гараларь, адамлары хеләк эдәймегиниң мүмкиндиги хакда ховсалалы гүррүң эдйәрдилер. Эдил шол вагт бир сыгрың ызыны үзмән, зарын молаяндыгы эшидилди. Алымларың хеммеси деря тарап серетселер, сары сыгыр деряның кенары билен ылгашлап гелйәрди. Онуң гөзи дерядады. Ол өзүни деря ташламага хыялланып телйәне меңзейәрди. Йигитлериң хеммеси сыгрың башына бир беланың дүшендигине деррев гөз етирдилер, деря тарап ылгадылар. Шонда Абдылла хеммелерден өң, хениз кенара етмәнкә, көйнегини, чепегини чыкарып ташлады. Кенара етибем өзүни деря оклады.

Сыгрың ики айлык гөлеҗиги энесиниң янында отлап йөрен вагты кенара чыкан сува гачан болмалы. Соңра сув гөләни деря чекип алан. Гөле гарк боланокды, йөне батлы акян сувуң гүйҗи кенара чыкмага оңа мүмкинчилик бермейәрди. Буланык сувда онуң диңе келлеҗиги гөрүнйәрди. Шонуң үчинем гөле дәл-де, эйсем онуң келлеҗиги акып гелйән ялыды. Йүзи

[1] Лең — крокодил.

кенара, энесине тарап боланы үчин онуң энтек әжизже аяжыклары билен урунядыгыны аңса болярды. Ене үч-дөрт йүз әдим акса, онуң ысгыны гачып хеләк болҗагы гөрнүп дурды. Оны халас этмелиди.

Абдылла бир эли билен гөләниң бойнундан чекип, бейлеки эли биленем йүзйәрди. Эмма кенара тарап өрән хаял сүйшйәрди. Кенара гелип етен Хорезми оңа:

— Абдылла, кеселәп йүз, рухдан дүшме — дийип гыгырды.

Абдылла гөле билен биле элли-алтмыш әдим акмалы болды. Йөне юваш-ювашдан сүйшүп, ахырда кенара гелди.

Хорезмем, бейлеки йигитлерем кенарда оны гаплаллап барярдылар. Абдылла «Голуңы узат» дийип гыгырярдылар. Эмма ол гол узадардан дашракдады. Ахырда голуны узатмага мүмкинчилик болды. Хорезми онуң голуна япышды, бейлеки йигитлерем оны берк тутдулар, шейдибем Абдылла билен гөләни сувдан чыкардылар.

— Өзүм-ә шу совукда дәли дерйә гирип билҗек дәл. Берекелла, достум, сен-ә согап газандың! Серет, онуң энеси чагасының дашында порхан боляр — дийип, Хүсейин Абдылланы гуҗаклады.

Бу хер бир адамың оңарып билҗек иши дәлди. Хәзир бу вака Хорезминиң гөзүниң өңүнден шу гүн болан ялы болуп гечсе-де, кәрдешине ол башга зат дийди.

— Абдылмәлик җан, Абдылланың нәхили хеләк боланыны мен гүман эдйән. Йөне оны ачык айдып билемок. Тебиплерем, руханыларам «Алланың эмри билен болан аҗал» дийшип дурлар. Меселәни ылмы эсасда чөзмек үчин аррыкларыны гынаноклар. Белки, нәлейәнем дәлдирлер.

Хорезми дерйәның үсти билен өвүсйән шемалы небсевүрлик билен демине дартып:

— Ай, нәтҗек, болҗак иш болды. Инди өлүминиң себәбини аныкланымыз биленем достумыз гайдып гелмез — дийип, ики дызының үстүнде ыкҗам отурды.

Халыпасының херекетине сын эдип отуран Абдылмәлик хем онуң херекетини гайталады. Ол Хорезминиң аят окамага хыял эдйәндигини аңды. Шонда-да келлесине гелен заты айтман дуруп билмеди:

— Халыпам, достумызың өлүми барада ачык гүррүң эдели-ле!

Хорезми әнчеме онйыллыкларың довамында эне-атасының, мәхрибан Рейханасының, доган-гарындашларының, дост-ярларының мәхринден махрумды. Досты Абдылла велин, шоларың өвезини долуп, азда-кәнде онуң гөвнүне теселли берйәрди. Инди Хорезми онуңам дидарына зарды. Ичи ловлап янярды, эмма онуң акыл-пайхасы, чыдамлылыгы бу ягдайы дашына чыкармага оңа мүмкинчилик бермейәрди. Мәхрибан достуның, өзиз хөвүрдешиниң ягты ядыгәрлигине дога окап, өзүне теселли тапярды. Хәзир велин дога окамаздан озал Абдылмәлиге җогап бермелиди. Бу соваланың җогабыны астрономың өзем Хорезмиден кем билмейәрди. Эмма өзүниң мамладыгыны Мухаммет Мусаның пикири билен тассыкласы гелйәрди.

Хорезми Абдылмәлиге бирбада җогап бермеди Бирселлем отуранындан соң:

— Кәрдеш, бу совала сениң өзүңде-де тайяр җогабың бардыгына ынанян. Пикир алышҗак болянсың, шейле дәлми?!

Абдылмәлик гайгылы халда болса-да, йылгыраныны дуйман галды. Бирнеме сейреклэп уграи дишлерини чалажа гөркезип:

— Халыпа, сизиң йити назарыңыздан, зехинли пайхасыңыздан хич зат сыпарлы дәл. Сиз мениң йүрегими билдиңиз. Халыпам, биз өз арамызда хакыкаты айдып билерис ахырын — дийип, Абдылмәлик еринден турды, буланып акян дерйә тарап бирки әдим әдип:

— Ах, хайын дерйә, сен бизиң иң өзиз, мәхрибан достумызы ювутдың. Биз саңа нәме яманлык эдипдик? — дийип, дийсең гамлы гүрледи.

Эгиндешиниң бу гүррүңи Хорезмә ярамады.

— Кәрдеш, зейренме. Биз тебигатың канунына дүшүнйәрис ахбетин. Бу ерде дерйә гүнәкәр дәл. Биз муны ичимизиң ягына гүнәкәрлейәрис. Аслыетинде, мәхрибан илдешимизиң гарк болшуның эсасы себәбини хеммәмиз билйәрис. Ол багда ир-иймиш йыгнамага көмек эдип, мазалыҗа дерләпдир. Гызгыны биленем өзүни совук сува урупдыр. Гызып дуран адам совук сува чүмсе, онуң голлары, аяклары ысман дүберйәр. Ине, Абдылланы бизден өмүрлик махрум

эден сыр шудур. Бу ерде онуң өзүнден башга гүнәкәрләр ялы адам ёк.

— Гызып, дерләп совук сува дүшмели дәлдигини онуң өзем биләймели ялы велин...

— Билип аңырсына-да гечйәрди — дийип, Хорезми Абдылмәлигиң пикирини өсдүрди. — Биз Балхың боюнда гөреш тутуп, ковалашып ядардык. Соңра сува дүшмәге ылгардык. Деряның боюнда аягымызы сува сокуп, бирселлем отурардык. Мазалы совашанымыздан соң сува гирердик. Абдылланы велин сакламак әрән кын боларды. Ол хеммелерден өң сува урарды. Ине, чагалыкдакы шо эндиги хем онуң башына етди. Арман, мен онуң янында болмандырын, болан болсам бейле пажыга болмаса-да болмазды.

Абдылмәлик халыпасының өзи билен ачачан пикир алышҗакдыгына ынанярды. Шолам догры болупчыкды. Йөне онуң бу бетбагтчылыкда өзүни гүнәкәрлеҗек болуп дуршы билен ылалашмакчы дәлди.

— Халыпам, сиз өзүңизи нәхак гынаман. Сизде хич хили язык ёк. Алтмыш яшы арка атан адам нәме эдип-нәме гоймалысына аклы етмели ахыры.

— Ине, Абдылмәлик җан, сен достумызың вепат болмагының ене-де бир себәбиниң үстүнден бардык. Ол гоҗалан адамды. Яшы алтмышдан геченсоң, адамың голларында-да, билинде-де өңки гүйч-кувват галмаяр. Эмма адам пакыр бадыхова боляр-да. Ол элли-алтмыш яшанда-да өңки гүйҗүм бардыр өйдйәр. Абдылла-да шол хыялдады. Ол маңа-да «Халыпам, биз хениз яшамалы, элли-алтмыш яш етмәнкәң горкара-үркере зат ёкдугына гөз етирйәрсиң. Мен-ә хенизем өзүме кырк бәш яшлы дәлдирин өйдемок» диерди. Ол шәхдачык, вәшн адамды. Онуң бар еринде хемише гүлки яңланар дурарды. Ятан ери ягты болсун, ол хемише яз ялыды. Онсоң ондан хич ким хич бир зады гең гөрмейәрди, угруна ковярды. Ай, нәме дийҗек, болҗак зат болды, инди оны ызына алып, гайтарып гетирип болҗак дәл. Ханы, гел, отур, аят окап, соңра секиниң үстүне чыкалы.

Абдылмәлик ашак отурансоң, Хорезми аят окамага башлады. Ол узак-узак сүрелери сайлап алды, көп окады. Олар соң секә гечип, тә гараңкы дүшйәнчә отурдылар. Нахар биширинип ийдилер. Халыф Мамун

ве бейлеки арадан чыкан достларыны, кәрдешлерини хем ятладылар.

Абдылмәлик билен Хорезми халыфлар ал-Мутасым, ал-Васык хакда-да көп гүррүң этдилер. Мамун арадан чыкандан соң хәкимлигиң башына Мутасым гечипди, ол өленсоң болса, халыфың күрсүсинде Васык отурды. Халыфлар хакдакы гүррүң йөне ерден эдилмеди. Себәби алымларың, ылмың ыкбалы халыфа баглыды.

— Адалатың хатырасына мен бир зады ныгтамакчы. Абдылмәлик, халыфымыз Мутасым ылмы-билими йигренйәр дийсек, ялан сөзледигимиз болар. Ол хем Мамун ялы алымларың меҗлислеринде болупды, ылым билен азда-кәнде өзем мешгул болярды.

— Догруданам, халыпам, ол ылмың белли-белли угурларына әхмиет берйәрди — дийип, Абдылмәлик Хорезминиң пикирини голдады.

— Мутасымың говы тарапы, ол Мамун ибн Решидиң алып баран угруна гаршы болмады. Ылма берйән серишдеси бирнеме азалса-да, онушмазча дәл. Ылым элден сыпдырмалы зат дәл. Оңа берилйән үнси говшатсаң, көп затда төверек-дашыңдакы дөвлетлерден ыза галяң.

— Мамун ибн Решит мутазилилериң таглыматыны тас халыфатың дөвлет динине өврүпди. Хәзирки халыф болса, о сыясаты голданок. Хас бетерем, оларың векиллери ызарланылып башланды.

— Шейле велин, бу ерде халыфы гүнәкәрләр ялам дәл. Гадымы ысламың тарапдарлары мутазилилериң таглыматларында ысламың занды йөрелгелеринден чыкылян тәзеликлер бар дийип хасап эдйәрлер. Тәзеликлер барам-да. Мутазилилер келам билен бирликде ылмың-билимиң хем тарапында, биргиден задың үйтгән ягдайлара лайык үйтгедилмегини ислейәрлер.

— Халыпам, мен бу затлара дүшүнйән. Мамуның халыфлык эден дөврүнде дүрли динлериң, дини угурларың векиллери ысламың гарайышларына дүрлүче дүшүнип башладылар. Бизиң динимизи хер ким бир яна чекҗек болды. Мамуның пикирине гөрә, мутазилилер тәзеликчи болсалар-да, дине шолар дини гарайышлары тертибе салып, юртда агзыбирлиги сакламага көмек эдип билҗекдилер. Йөне...

— Мамун бизиң динимизиң арассалыгы угрунда-да